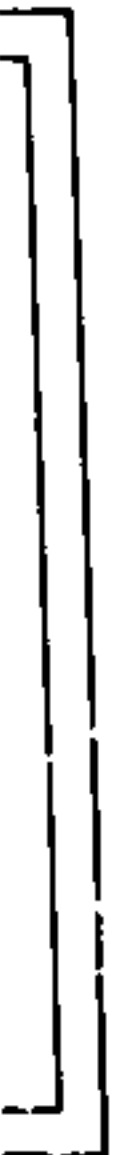

459

LEGEND

MAP INFORMATION AS OF 1998

وحدة الوجود

و شہود الحق فی کل امر

تالیف

بحر العلوم ملک العلماء عبد العلی

مع بیان

مسئلہ امام ربانی مجدد القیامی

جامع و محشی

حضرت شاہ ابوالحسن زید فاروقی

طابع و ناشر

حاجی عبدالغفار و سپران تاجران کتب ارگ بازار قندھار

جملہ حقوق محفوظ برائے اکاڈمی

سلسلہ مطبوعات شاہ ابوالخیر اکاڈمی دہلی عند

نمبر

53045

طبع اول ایک ہزار (۱۰۰۰)

سن طباعت ۱۹۶۲ عیسوی

قیمت سہ روپیہ ۳/۵۰

مطبع و غ کمال پرنٹنگ پریس دہلی

درگاہ حضرت شاہ ابوالخیر

شاہ ابوالخیر مارگ - دہلی

باجماد: حاجی عبدالغفار و پسران تاجران کتب ارگ بازار قنڈ مار

افغانستان ٹیلیفون نمبر ۲۲۳۰

فہرست کتاب

صفحہ	عنوان	صفحہ	عنوان
۷	انکار متکلمین -	۵	مقدمہ از محشی -
۸۱	مکالمہ با کفار قریش	۹	احوال شیخ اکبر -
۸۲	ظہور واحد و تعینات کثیرہ	۱۸	احوال حضرت مجدد -
۸۵	عبادت منظر پر	۳۸	احوال بحر العلوم -
۸۶	مسئلہ وحدت الوجود	۴۳	ابتدائے رسالہ -
۸۸	حجاب الوجودی ظلمت	۴۴	وجود -
۸۹	بیان شش مراتب تنزلات	۴۶	ناسوی اللہ -
۹۰	مرتبہ اولیٰ	۴۹	وجود مطلق -
۹۰	مرتبہ ثانیہ -	۴۹	کمال ذاتی -
۹۱	طریق ایجاد	۵۰	کمال اسمائی -
۹۲	بستر قضا و قدر	۶۲	حقیقت واجب حقیقت ممکن -
۹۲	تمیز گشتن روح حقیقت	۶۴	حق منزہ و مشبہ است -
۹۳	بیان عمائر	۶۷	تاویلات اشعریہ -
۹۴	حدیث عمائر	۶۷	ابن عربی فرمودہ -
۹۴	مرتبہ ثالثہ داروواح	۶۸	بیان تشبیہ و تنزیہ -
۹۷	مخلوقات عمائر	۷۵	مثنوی -
۱۰۰	بیان ارواح	۷۶	مخالفت توحید و جودی -

بعض فوائد حواشی		صفحہ	عنوان
صفحہ نمبر	فائدہ		
		۱۰۵	روح المعانی
۴۶	بیان شیونات ع	۱۰۶	ترویج کراچی (مثنوی)
۵۰	خلاصہ ہر دو مسلک ع	۱۰۶	مثنوی
۶۲	بیان نقل ع	۱۰۶	تشریح مثنوی
۶۳	اشعار غنی مطاق امرت ع	۱۰۶	اشعار
۶۸	منشأ و توحید ع	۱۱۳	منشأ و توحید
۱۰۱	تخلیق انسان ع	۱۱۶	تخلیق انسان
۱۲۸	بیان تہذیبیت ع	۱۱۹	تہذیبیت
۱۳۹	الاشکال من العبادات	۱۲۲	اشکال من العبادات
۱۳۹	جواب از بخشی	۱۲۲	جواب از بخشی
۱۴۰	تایید از حدیث ترمذی	۱۲۵	تایید از حدیث ترمذی
۱۴۳	بیان قدمی علی الخ ع	۱۲۶	بیان قدمی علی الخ
۱۴۶	بیان کلمہ صوفی ع	۱۳۶	بیان کلمہ صوفی
	تمت	۱۴۰	تتمت
		۱۴۶	تتمت
		۱۴۷	تتمت
		۱۴۸	تتمت

مقدمہ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي جَعَلَ الْأَمَانَ مِرَاةً لِلْوَجُوبِ وَصَيْدًا
 الْعَدَمِ مَظْهَرًا لِلْوَجُودِ وَالْوَجُوبُ وَالْوَجُودُ وَإِنْ كَانَ صَفَى
 كَمَا لَمْ يَسْبَحَانَهُ فَهُوَ تَعَالَى وَسَأَلَهُمَا بَلِّ وَسَأَلَهُ جَمِيعَ الْأَسْمَاءِ
 وَالصِّفَاتِ وَسَأَلَهُ جَمِيعَ الشُّيُوعِ وَالرَّادِ عَتَبَاتِ وَسَأَلَهُ الظُّهُورِ
 وَالْبَطُونِ وَسَأَلَهُ الْبُرُوزِ وَالْكَمُونِ وَسَأَلَهُ التَّجَلِّيَاتِ وَالظُّهُورِ
 وَسَأَلَهُ كُلَّ مَوْصُولٍ وَمَقْصُولٍ وَسَأَلَهُ الْمَشَاهِدَاتِ وَ
 الْمَكْشَفَاتِ وَسَأَلَهُ كُلَّ مُحْسُوسٍ وَمَحْقُولٍ وَسَأَلَهُ كُلَّ
 مَوْهُومٍ وَمُتَخَيَّلٍ فَهُوَ سُبْحَانَهُ وَسَأَلَهُ الْوَسَائِرَ ثُمَّ وَسَأَلَهُ
 الْوَسَائِرَ ثُمَّ وَسَأَلَهُ الْوَسَائِرَ -

چہ گویم باتوا از مرغی نشانہ کہ باعنتقا بود ہم آشیانہ
 زعنتقا ہست نامے پیش مردم ز مرغ من بود آن نام ہم گم
 فلا یصلُ حمدُ حامدٍ اِلی جنابِ قدسِ ذراتہ بل

لے ابن حمد و صلاۃ از سہلہ تا " ارسال التہیات " از حضرت مجدد الف ثانی
 است قدس سرہ کہ در اول مکتوب دفتر دوم تحریر فرمودہ اند۔

منتهى جميع المحامد دون سرادقات عزته فهو الذي
 اثني على نفسه وحميد ذاته بذاته فهو سبحانه المحامد
 والمحمود وما سواه عجز عن ادراك الحمد المقصود كيف
 وقد عجز عن حمده سبحانه من صحايل لولاه الحمد
 يوم القيامة، تحته آية ومن تصور ونه وهو افضل
 البرايا واكملهم ظهورا وافر بهم منزلة واجمعهم
 كمالا واشملهم جلالا واتمهم بدشا وارفعهم قدرا
 وانضهم اجتهدا وشرفا واقومهم دينيا واعدا لهم مئة
 واكس منهم حسبا واشرفهم نسبا واعزهم بيتا
 لولا لا لما خلق الله سبحانه الخلق ولما اظهر الله لوليه
 وكان هو نبيا وادم بين الماء والطين، واذا كان يوم القيامة
 كان هو امام النبيين وخطيبهم وصاحب شفاعتهم
 الذي قال نحن الاخرون ونحن السابقون يوم القيامة،
 واني قائل قولا غير خفي، وانا حبيب الله وانا خاتم النبيين
 ولا فخر، وانا اول الناس خيرا وجمالا بعثوا، وانا قائدهم
 اذا وفدوا، وانا خطيبهم اذا اذنتوا، وانا مستشفعهم
 اذا حبسوا، وانا مبشرهم اذا ايسروا الكرامة والمفاتيح
 يومئذ بيدي -

در قافله که اوست و انم نه رسم این بس که رسد ز دور بانگ برسم

صَلَوَاتُ اللَّهِ سُبْحَانَهُ وَتَسْلِيمَاتُهُ عَزَّ شَانُهُ وَبَرَكَاتُهُ جَلَّ بِرْهَانُهُ
 عَلَيْهِ وَعَلَىٰ جَمِيعِ أَخْوَانِهِ مِنَ النَّبِيِّينَ وَالْمُرْسَلِينَ وَالْمَلَائِكَةِ
 الْمُقَرَّبِينَ وَعَلَىٰ أَهْلِ الطَّاعَةِ أَجْمَعِينَ صَلَاةً وَسَلَامًا وَ
 تَحِيَّةً وَبَرَكَةً هَوْلَهَا أَهْلٌ وَهَمَّ لَهَا أَهْلٌ كُلَّمَا ذَكَرَهُ
 الذَّاكِرُونَ وَكُلَّمَا غَفَلَ عَنْ ذِكْرِهِ الْعَاقِلُونَ وَبَعْدَ الْحَمْدِ
 وَالصَّلَاةِ وَتَبْلِيغِ الدَّعَوَاتِ وَاسْرَسَالِ التَّحِيَّاتِ -
 مخفی نہ ماند کہ این عاجز روزے رسالہ " وحدۃ الوجود و شہود الحق
 فی کل موجود " مطالعہ فرمائی کہ صاحب العلم والفضیلہ جناب سید مستی
 عتیق الرحمن عثمانی حفظہ اللہ تعالیٰ و اداہم آیامہ تشریف آوردند
 و چون از کیفیت رسالہ آگاہ شدند، اظہار نمودند کہ اگر مطالب این رسالہ
 بہ لسان اُردو بیان شود و بہ ہر ماشر مسلک حضرت مجدد قدس سرہ نیز
 بیان کردہ شود، برائے اہل ہند مفید خواهد شد۔ گفتہ ایشان را اثرے
 بود کہ این عاجز بہ وجہ خوب این کار را بہ انجام رسانید و ذلک
 بفضل اللہ و احسانہ۔

جناب سید نظام الدین احمد حیرت کاظمی سلمہ اللہ و حفظہ ان رسالہ
 اردو و نقل کروند۔ و بہ این عاجز گفتن کہ اصل رسالہ بہ فارسی است
 اگرچہ ایشی آن نیز بہ فارسی باشند، اسے اہل علم خوب تر خواہد بود۔ لہذا
 میں عمل رائیہ بہ انجام باید رساندہ اگرچہ میں عاجز بہ نہ سید و تبلیغ
 رسالہ و گیر مصروف گشتہ بود و لیکن اتمائاً للفاہدہ و اظہاراً للتحقیقہ

بر اتمام این رساله پرداخت و مناسب دانسته شد که قدری از احوال
 حضرت شیخ اکبر حضرت مجدد و حضرت بحر العلوم قدس اللہ سرار ہم بیان
 کرده شود۔ چہ قدر کلام بہ قائل است۔ علامہ بحر العلوم مسلک شیخ اکبر
 را بیان فرمودہ و این عاجز مسلک جد عاشق حضرت مجدد را از مکتوبات
 و رسائل ایشان جمع کردہ رحمہم اللہ و رضی عنہم و افاض علیہم
 من بركاتہم و اسرارہم۔

یوم جمعہ ۳۱ ماہ ربیع الآخر ۱۳۹۱ھ قرق
 ۲۸ ماہ جوزا ۱۳۵۵ھ ش
 ۲۸ ماہ منی ۱۹۷۱ھ ش
 ابوالحسن زید قاروقی
 خاتقاہ حضرت شاہ ابوالخیر رح
 شاہ ابوالخیر مارگ۔ دہلی

برخی از احوال شیخ اکبر

اسم گرامی ایشان محمد و کنیت ابو بکر و لقب محی الدین بن علی بن محمد الحاتمی الطائی الاندلسی معروف به ابن خربی و یقال ابن العربی و مشهور به حضرت شیخ اکبر است، قدس سره الاقدس - در "جامع کرامات الاولیاء" علامه یوسف بن اسماعیل نهبانی راجع به شیخ اکبر نوشته اند - "و از آن جمله که ستایش ابن عربی کرده اند و گفته اند که وی پدر کامل و خاتم ولایت خاصه محمدیه است، شیخ الشیوخ ابو مدین العوث قدس سره است و ابو مدین ایشان را شیخ اکبر نام نهاده"

ولادت ایشان در مرسیه از بلاد اندلس در شب دوشنبه هجرتهم
 رمضان ۵۶۰ هـ واقع شده و در همین خطه معروف از اکابر علمای
 عصر علم دینی و قرائت سبوع خوانند پس از آن بجهت شرف آمدند
 اندکی در ارض روم قیام کردند و از آنجا به حجاز مقدس رفته در مکه مکرمه
 قیام کردند "فتوحات مکیه" در همین جا تصنیف نمودند، باز به عراق
 آمدند - آخر به ملک شام آمده در دمشق اقامت کردند و به شیب
 جمعه بیست و دو ماه ربیع الآخر ۶۳۸ هـ وفات یافتند و در جبل
 قاسیون در "صالحیه" مدفون گشتند -

علامہ نپہانی نوشتہ اند کہ مرقد مبارک آنجناب ظاہر نبود و
ایشان در بعضی تالیفات خود و خیال دارم کہ آن تالیف "الشجرۃ
النعمانیہ" باشد۔ این عبارت نوشتہ اند۔

"إِذَا دَخَلَ السَّيْنُ فِي الشَّيْنِ ظَهَرَ قَبْرُ مُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ"
یعنی وقتیکہ سین در شین داخل شود، قبر محی الدین ظاہر خواهد شد
و ہم چنان شد کہ سلطان سلیم عثمانی در ۹۲۳ھ بمملک شام رفت و
نزوتربت ایشان مسجدی دبرتر تربت ایشان عمارتی ساخت۔
مراد از سین سلیم است و از شین ملک شام۔

الملك المنظر ابن الملك العادل الايوبي از حضرت ایشان
اجازہ روایت طلب کرده بود۔ ایشان اجازت نامہ نوشتہ بہ شاہ
مذکور دادند۔ علامہ نپہانی این اجازت نامہ را در کتاب خود نقل کرده اند
و ایشان درین اجازت نامہ نامہای ہفتاد و ستہ اساتذہ خود و
نامہائے دودہمی و ہشتت از تالیفات خود ذکر کردہ اند و علامہ
نپہانی نوشتہ اند کہ من در بیان مؤلفات شیخ اکبر کتابی دیدہ ام و رأی
بسیاری از تالیفات ایشان مندرج است کہ در اجازت نامہ
مذکور شدہ۔

مولانا نور الدین عبدالرحمن جامی قدس سرہ در "نفحات الانس"

نوشتہ اند۔

"یکی از کبار مشائخ سمرقانی در مناقب وی کتابی جمع کردہ است و

در آنجا آورده که مصنفات حضرت شیخ قدس اللہ سرہ از پانصد
زیادت است و حضرت شیخ بہ التماس بعضی از اصحاب رساله
در فهرست مصنفات خود نوشته است و در آنجا زیادت از
دویست و پنجاه کتاب را نام برده، بیشتر و تصوف و بعضی
در غیر آن۔ الخ

علامہ حافظ ابن حجر عسقلانی رحمہ اللہ در "لسان المیزان" نوشته ہے۔
"وانہ صنف کتبا کثیرة۔ منها ما هو کس است
واحداً و منها ما هو مائة مجلد و ما بینہما و
ذکر منها التفصیل فی اسرار معانی التنزیل
فرغ منہ الی قصۃ موسیٰ فی سورۃ الکہف
اس بعة و ستون سفر او سرق شیء کثیر جداً الخ"
و نوشته اند۔

"ولہ تو الیف و کان مقتدرًا علی الکلام و لعلہ
ما سلمہ من الکلام و کان ظاہری المذہب فی
العبادات، باطنی النظر فی الاعتقادات"
و نسبت ایشان اجلہ علماء را اختلاف کرده اند۔ ابن تیمیہ
و بعض دیگر ایشان را شیطان ابن امت و زندیق و ملحد و کافر
گفته اند۔ و بعضی دیگر اگر بدگفته اند اعتراف ولایت ایشان نیز
کرده اند۔ چنانچہ ابو الفلاح عبدالحی ابن العماد حنبلی در

«شذرات الذهب» از علامه عز بن عبد السلام و امام یافعی نوشته اند :-
 «وهم من كان ليجتهد في سلطان العلماء، ابن
 عبد السلام فانه سئل عنه اولاً فقال شيخ سوء
 كذاب لا يحرم فرجاً ثم وصفه بعد ذلك
 بالولاية بل بالقطبانة وتكرر ذلك منه و
 حكى عن اليا فعي انه كان يطعن فيه ويقول هو
 زنديق فقال له لبعض اصحابه يوماً اريد
 ان تزيين القطب فقبل هو فقال هو هذا
 فقبل له فانت تطعن فيه فقال اصون ظاهراً
 الشيرازي -»

جمعی وقت تسلیم کرده اند - و شذرات نوشته :-
 «و امام هذله الطائفه شيخ الاسلام النووي فانه
 استفتى فيه فكتب - تلك امة قد خلت لها
 ما كسبت ولكن ما كسبتهم الا يبر وتبعه على
 ذلك كثيرون من الذين سبيل السلامه
 و همي از اجل علماريد و ستائش ايشان کرده اند و قائل ولايت و
 بزرگی ايشانند - امام يافعی در «مرآة الجنان» نوشته :-
 «واعظم ما يطعن الطاهنون فيه بسبب كتابه
 الموسوم «بفصوص الحكم» و بلغني ان الامام

العلامة ابن الزمكاني مشرح كتابه المذکور
 ووجهه توجيها نفى عنه ما يظن من المخطور
 ويخشى من الوقوع في المحذور.

ومجدفرو زآبادی صاحب "قاموس" كان عظيم الاعتقاد فيه
 ويحمل كلامه على المحامل الحسنة وابن كمال باشا از معتقدین
 ایشان است و نوشته :-

فمن انكسرة فقد اخطا وان اصر في انكسرة
 فقد ضل مجيب على السلطان تاديمه و نوشته
 له مصنفات كثيرة منها فصوص حكمية
 وفتوحات ملكية وبعض مسائلها معلوم اللفظ
 والمعنى وموافق للأمر الالهي والمشرع النبوي
 وبعضها خفي عن ادراك اهل الظاهر دون
 اهل الكشف والباطن فمن لم يطالع على المعنى المراد
 يجب عليه السكوت في هذا المقام بقوله تعالى
 ولا تقف ما ليس لك به علم ان السمع والبصر
 والفؤاد كل اولئك كان عنه مسئولا والله
 الهادي الى سبيل الصواب واليه المرجع
 والمآب. اه كما في الشذرات.

وشيخ الاسلام زكريا دامين حجة تيمى وحافظ سيوطي مدح ایشان

کرده اند بلکه حافظ سیوطی رساله "تقیه الغیبی فی تیرتہ ابن العربی" نوشته اند۔ اما اصحاب باطن پس محترف ولایت ایشانند قطب شام علامہ عبد الغنی نابلسی قدس سرہ را کتابی است الروايتين علی منتقص العارف محی الدین و جناب ابو مدین کہ غوث زمان بوده ایشان راستا تشہا کرده ولقب شیخ اکبر داده کہ در تمام عالم اشتہار وارو۔

امام یافعی در مرآت و ابن خرداد در شذرات و مولانا جامی در نفحات آورده اند۔ کہ وی را با شیخ شہاب الدین سہروردی قدس اللہ تعالیٰ سرہما اتفاق ملاقات افتاده است۔ پیریک از ایشان در دیگرے نظر کرده و آن گاہ از یک دیگر مفارقت نموده اند۔ لے آنکہ در میان ایشان کلامی واقع نشود۔ بعد از ان وی را از حال شیخ شہاب الدین پرسیده اند۔ گفته است۔ رجل مملو من فرقہ الی قدم من السنتہ (یعنی مروی است کہ از سر تا قدم از سنت مطہرہ پیر است) و شیخ شہاب الدین را از حال وی پرسیده اند۔ گفته است کہ سہو بحر الحقائق و نسبت خرقہ وی در تصوف بہ یک واسطہ بہ شیخ محی الدین عبد القادر گیلانی قدس اللہ سرہ می رسد۔ الخ

نام پیروے شیخ جمال الدین یونس بن کحلی بن ابوالحسن العباس القصار است و دی مرید حضرت عبد القادر قدس اللہ سرہ ہم۔ در آنفحات نوشته اعظم اسباب طمئن طاعنان در وی کتاب

"فصوص الحکم" است۔ وہاں کہ منشار طعن طاعنان یا تقلید و
 تعصب است یا عدم اطلاع بر مصطلحات و کلمات، یا غموض معانی و
 حقائق کہ در مصنفات خود درج کرده است و آن مفید حقائق
 و معارف کہ در مصنفات وی بہ تخصیص و فصوص و فتوحات اندر
 یافتہ است در ہیچ کتاب یافت نمی شود و از ہیچ کس ازین طائفہ
 ظاہر نشدہ است و این فقیر از خدمت خواجہ برہان الدین ابولہر پارسا
 قدس اللہ تعالیٰ سرہ چندین استماع وارد کہ می گفت کہ والد مامی فرمود
 کہ "فصوص" جان است و "فتوحات" دل، و پیر جا کہ والد بزرگوار در
 کتاب "فصل الخطاب" قال لبعض الکبراء العارفین، گفتہ است
 مراد بہ آن حضرت شیخ است۔ قدس اللہ تعالیٰ سرہ۔ الخ۔
 حضرت امام ربانی مجدد الف ثانی قدس اللہ سرہ در مکتوب اول از دفتر
 دوم می نویسند۔

"پیش از شیخ ہیچ کیے ازین طائفہ بہ این علوم داسرار زبان نہ کشادہ
 است و این حدیث را برین ہیچ بیان نہ نمودہ۔ پیر چند سخنان
 توحید و اتحاد در غلبات سکر از ایشان بہ ظہور آمدہ اند۔ و
 انا الحق و سبحانی، گفتہ اند ما وجہ اتحاد را معلوم نہ ساختہ اند و
 منشأ توحید را در نیافتہ۔ پس شیخ برہان مستقدمان این طائفہ
 آمدہ و حجّت متاخران ایشان گشتہ۔ الخ۔"

در مکتوب ہشتاد و نہم از دفتر سوم می نویسند۔

«و از تحقیق سابق واضح گشت که درین عبارات شطح نامحسوس حلال و اتحاد نیست اگر حمل است باعتبار ظهور است نه باعتبار وجود - چنانچه فهمیده اند و به حلال و اتحاد برده - مانا که این مسئله توحید در متقدمان صوفیه نیک محرز و مخلص نه شده بود پس کسی ازینها که مغلوب حال می گشت کلمه در توحید که اتحاد ناما باشد از وی ظاهراً می شد و از غلبه سکر به ستر آن در نمی رفت و ظاهراً آن عبارات را از شائبه حلال و اتحاد مصروف نمی ساخت و چون نوبت به شیخ بزرگوار محی الدین ابن العربی قدس سره رسید او از کمال معرفت این مسئله و قیقه را مشرح و معین ساخت و محبوب و مفید منسل گردانید و در رنگ صرف و نحو در تدریس آورد - مع ذلک جمعی ازین طائفه بر او رانه فهمیده تخطئه او نمودند و مطعون و طامس ^{و غنیمت} و درین مسنده در اکثر تحقیقات شیخ محی الدین است و طاعنان او بعد از مصواب بزرگی و وفور علم شیخ را از تحقیق این مسئله باید دریافته نرد و طعن او باید کرد - الخ »

حضرت مجدد با حضرت شیخ اکبر قدس الله اسرارها اختلافات اساسیه دارند چنانچه درین باب با ایشان در مکتوب چهل و دوم از دفتر دوم می نویسند -
 «خلاف علماء با مشائخ زمام الله سبحانه در امور خلافیه مسئله التوحید و غیره با از راه نظر و استدلال است و خلاف این فقیر با ایشان درین امیر از راه کشف و شهود علماء به شیخ این امور

قابل اند و این فقیر به حسن این امور به شرط عبور - خلاف شیخ علاء الدوله
در مسئلہ وحدت وجود بطور علمای مفہوم می شود و به قبیح آن ناظر است
ہر چند پراہ کشف در آندہ است - چہ صاحب کشف آن را قبیح
ندانند - زیرا کہ این مسئلہ متضمن احوال غریبہ است و مشتمل بر مہمہ و
عجیبہ - الخ "

و در کتب بہ فصاحت و ششم از وقت اول می نویسند :-

"عجائب کار و بار است - شیخ نجی الدین از مقبولان در نظر می آید
و اکثر علوم او کہ مخالف آرائی اہل حق اند ، خطا و نامہواب ظاہر
می بشوند - مانا کہ بہ خطای کشفی معذور داشته اند و در رنگ
خطای بہتر آدمی از بلا مرت مرفوع ساخته - این اعتقاد خاص
است این فقیر را در مادہ شیخ نجی الدین کہ او را از مقبولان
می دانند و علوم مخالفہ او را خطا و مفسر می بینند - الخ "

فقیر گوید چون این بزرگواران اعتراف بزرگی و ولایت حضرت شیخ اکبر
می کنند کسی نداند شاید کہ زبان ملعون بر حضرت ایشان دراز کند - رحم
اللہ تعالیٰ و رضی عنہ و افاض علینا من علومہ و اسرارہ و برکاتہ -

قد کے از احوال حضرت مجدد

اسم گرامی ایشان احمد و کنیت ابوالبرکات و لقب بدرالدین اشتهار
 بہ حضرت امام ربانی مجدد الف ثانی۔ فرزند مخدوم عبدالاحد الفاروقی رہسریہ کی
 ولادت ایشان در سرہند در نصف آخر شب جمعہ چہار دہم شوال
 ۱۰۹۹ھ بود۔ سال ولادت از کلمہ "خاشع" ظاہر است۔
 و وفات ایشان بہ روز شنبہ بعد از اشراق بستی ۲۸ ششم ماہ صفر
 و بہ قوی ۲۷ و بہ دیگرے ۲۹ ۱۰۳۲ھ بود۔ دہ پہلوے فرزند اکبر
 حضرت محمد صادق مدفون شدند رحمہما اللہ و رضی عنہما۔

احوال مبارکہ ایشان را گرامی قدر افراد دور ہر دور بہ تفصیل

نوشتمہ اند و این سلسلہ از ایام جیانت ایشان شروع شدہ است و تا
 این زمان قائم است۔ شیخ بدرالدین سرہندی از خلفائے عالی قدر
 ایشان اند۔ ہندہ سال ملازم خدمت آنجناب بودند۔ در حضرت
 تاسعہ از کتاب حضرت المقدس می نویسند کہ در حال جیانت ایشان
 مقامات ایشان را ابن حقیق در کتابے نوشتہ بود۔ و نام آن کتاب
 "سیر احمدی" نہادہ بود۔ این کتاب از نظر کیمیا اثر آن جناب گذشتہ
 بود و ایشان بعض جاہارا اصلاح فرمودہ بودند۔ این کتاب ہمراہ
 المنعم بہ سرفرقت۔ باز ایشان بہ تالیفات دیگر مشغول شدند۔

و باز در ۱۳۷۰ھ توفیق رفیق گشت و بہ تخریب مقامات و احوال ایشان
مصرف شدند۔ لیکن از وجہ بعض تعویقات کار را شہر بہ سنین افتاد۔
والحمد للہ کہ کتاب "حضرات القدس" بالآخر از حیر ارادہ بر منصفہ

شہر و جلوہ گر شد۔ ہر گزشتہ ہر گزشتہ
و خواجہ محمد ہاشم کشمیری کہ نیز از خلفائے عالی قدر آنجناب اند
در احوال حضرت ایشاں کتاب "برکات الاحمدیہ الباقیہ" المشہر بہ
"زبدۃ المقامات" نوشتہ اند اگرچہ ایشاں سال تمام کتاب
"توفیق زبدۃ المقامات" نوشتہ اند کہ ۱۳۷۰ھ می باشد
لیکن از مطالعہ کتاب معلوم می شود کہ بعد ازین نیز ایشاں در کتاب
اضافہ یا کردہ اند۔ ولادت حضرت محمد کبیری در ۱۳۷۰ھ بودہ در احوال
عائشہ می نویسند کہ امروز عمر آن بر خوردار بہ پانزدہ رسیدہ۔ یعنی
۱۳۷۲ھ بودہ۔

در احوال حضرت ایشاں این ہر دو کتاب را اعتبار تمام حاصل
است۔ و ہر کتابی کہ بعد ازین ہر دو کتاب نوشتہ شدہ ازین دو کتاب
استفادہ یا کردہ۔ بہ عربی و فارسی و ترکی و اردو چندین کتاب یا دور سائل
نوشتہ شدہ اند۔ غیر از ترکیہ در ۱۳۷۰ھ ثلاثہ بیشتر از بیست رسائل
و کتب بہ مطالعہ این عاجز رسیدہ۔ اندرین ایام جناب احسان اللہ
عباسی کتاب "مجدد الف ثانی" و جناب محمد منظور نعمانی کتاب
"تذکرہ مجدد الف ثانی" و جناب فداکسر شیخ محمد کرام کتاب

”رود کوثر“ بہ اُردو نوشتہ اند۔ ہر ایک بہ اندازہ فکر خود تحقیقات
 کردہ۔ فجزی اللہ الجميع خیر الجزاء۔

این عاجز وقتے کہ احوال بزرگواران این ”خَيْرَ اَسْمَاءٍ
 اُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ“ سرذالہ می کند۔ ہر زمانہ می آید۔
 زفرق تا بہ قدم ہر کجا کہ می نلرم کرشمہ دامن دل می کشد کہ جا اینجا

درمشکات شریف آمدہ کہ سردار دوعالم صلی اللہ علیہ وسلم
 فرمودہ۔ مَثَلُ اُمَّتِي مَثَلُ السَّيْرِ لَا يَدُ مَرَى اَوَّلَهُ خَيْرٌ

اُمُّ اَخِيْرَةَ۔ یعنی مثال این غیر امت بہ رنگ باران است کہ هیچ
 گشتہ نہ می شود کہ اول باران غیر است یا آخر باران فضیلتی و ثمری

و غیرے کہ برائے حضرات صحابہ و اتباع ایشان رضی اللہ عنہم اجمعین
 ثابت است امرے دیگر است کہ مصداق ”ذَلِكِ فَضْلُ الَّذِي

يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ“ است حضرت مجرب قدس سرہ در مکتوب
 از دفتر اول نوشتہ اند۔ ”و حسی قاتل حضرت حمزہ علیہ الرحمۃ۔ کہ

یک بار در صحبت خیر البشر رسیدہ بود از اول بس قرنی کہ خیر التابعدین
 است افضل آمد۔ سئل عبد اللہ بن المبارک رضی اللہ عنہما

افضل معاویۃ ام عمر بن عبد العزیز۔ فقال الغبار الذی دخل
 انف فرس معاویۃ مع رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم خیر

من عمر بن عبد العزیز کذا مرہ۔
 این آن سعادت است کہ شہر پر بر آید جو ایستہ تاج قیصر و ملک سکندری

البتہ این حدیث شریف دلالت می کند کہ حق تعالیٰ اجل شانہ و
عم احسانہ تا آخر زمان افرادے را پیدا کند کہ ہر یک در کیفیات و
احوال خود فروے بود و لا نظیر لہ۔ و از جنین گروہ برگزیدگان فرے
اکمل و افضل و اعلیٰ ذات ستودہ صفات حضرت ایشان بود
بلکہ نزد فقیر حضرت ایشان جامع آن دو وصف بودہ اند۔ کہ
امام الطریقہ شیخ سہروردی و برہان متقدمین و حجت متاخرین
شیخ اکبر نسبت بہ یکدیگر فرمودہ اند کہ "ہو بحرا لخصا لوق"
و "ہو رجل مملو من فرقہ الی قدمہ من السنۃ" این
عاجز یقین دارد کہ ہر کہ احوال مبارکہ و رسائل و مکتوبات ایشان
را بہ نظر انصاف مطالعہ کند بر این نتیجہ خواہد رسید۔

سیمائے سعادت و آثار رشد و ہدایت از عہد طفولیت
بر حسین بسین ایشان لایح و ہویہ را بود
بالائے سرش زہوش مندی : می تافت ستارہ بلندی
چوں بہ سنج تعلم رسیدند بہ مکتبہ و را آوردند و در مدرسہ
قلیلہ بحر و خا ر تا تنہا ہی کلام پاک الہی حفظ نمودند و از پدربزرگوار
و علمای را خیار علوم مروجہ را بہ غایت تحقیق و تدقیق خواندند و در سنج
ہفدہ سالگی از تحصیل علوم ظاہری فارغ شدند و در خدمت حضرت
پدربزرگوار در کسب کمالات باطنی سعی نمودند۔ و از تسلسلہ
ہشتیہ و قادریہ متمتع شدند و نیز در سلسلہ قادریہ از شاہ سکندر

فوائد ہا گرفتند و از نسبت سہروردیہ نیز در خدمت پدربزرگوار و
 در خدمت مولانا یعقوب کشمیری دامن مراد پرکردند چنانچہ والد
 ماجد ایشان خرقہ خلافت از میان فرزندان خویش کہ ہفت افراد
 بودند و سزا آن قلاوہ عالیہ ذات بابرکات آنجناب بودہ -
 بہ ایشان دادہ جائشیں خود گردانیدند حضرت ایشان در "مبدأ
 معاد" می نویسند - "این درویش را ما یہ نسبت فر دیت کہ عروج
 اخیر مخصوص بہ آن است از پدربزرگوار خود حاصل شدہ بود -"
 حضرت ایشان از پدربزرگوار خود بیان سلسلہ نقشبندیہ
 شنیدہ بودند بلکہ ملاحظہ می نمودند کہ حضرت مخدوم شایق این طریقہ
 اینقہ می بودند - از سہرت ایشان را شوق این سلسلہ عالیہ
 بغایت بود و ہموارہ ایشان را عزم زیارت بیت اللہ در وضع
 رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم دامن گیر بود - چون حضرت مخدوم
 را با ایشان ارتباط زیاد بودہ و کبیر السن بودند - دوری از خدمت
 ایشان نہ پسندیدند لیکن وقتیکہ در شامہ آن صاحب حال
 وقال بہ سرائے باقی انتقال فرمود - حضرت ایشان را ائمہ
 قدیمہ از سرتازہ شدہ و رسال ہزار و ہشتاد متوجہ سفر سعادت
 اثریثرب و بطحا شدند - چون بہ دہلی رسیدند ملاقات با مولانا حسن
 کشمیری شد کہ یکے از فضلا و آشنایان ایشان و از مخلصان
 حضرت خواجہ باقی باللہ بود - حضرت ایشان را زلالت بہ دریافت

53045

حضرت خواجہ نمودہ گفت کہ از سلسلہ عالیہ نقشبندیہ چنان گوہر کے بہ این دیار آمدہ کہ طالبان از یک نظرش آن یابند کہ از اربعینات و ریاضات متکاثرہ نہ یابند۔ جناب ایشان بہ خدمت حضرت خواجہ رسیدند۔ حضرت خواجہ فرمود۔ ہر چند ارادہ سفر مبارک در پیش دارید اگر چند روز با فقرا صحبت دارید چہ مانع است۔ آنجناب بہ ارادہ یک ہفتہ آنجا قیام پذیر شدند دو روز نہ گزشتہ بود کہ کشتن حضرت خواجہ بر ایشان مستولی گشت و ایشان داخل طریقہ نقشبندیہ شدند۔ جناب ایشان وہ مکتوب ۲۶۶ از دفتر اول بہ مخدوم زاوہلے خودی نویسند " این فقیر از سرتاقدم خرق احسانہائے والد بزرگوار شما است۔ درین طریق سبق الفیے را از ایشان گرفتہ است و تہجی حروف این راہ از ایشان آموختہ۔ دولت اندراج النہایت فی البدایت بہ برکت صحبت ایشان حاصل کردہ و سعادت سفر در وطن را بہ صدقہ خدمت ایشان یافتہ۔ توجہ شریف ایشان در دو و نیم ماہ این ناقابل را بہ نسبت نقشبندیہ رسانیدہ و حضور خاص این اکابر اعطا فرمودہ۔ حضرت خواجہ ایشان را بشارت حصول دولت کمال و تکمیل دادند و ایشان بہ سرہند مراجعت فرمودند۔ مرتبہ دوم چون بہ خدمت خواجہ رسیدند نہ صرف اجازت از شاد یافتند بلکہ حضرت خواجہ از اصحاب خود جمع را ہمراہ ایشان برائے تربیت بہ سرہند فرستادند۔ بار سوم چون بہ خدمت حضرت خواجہ رسیدند عنایتہائے

قوتِ العادہ فرمودند و جمہور اصحابِ خود را حوالہ ایشان نمودند و معاملہ
مشیت و ارشاد بہ ایشان سپردند۔ و بعد از چندے بہ روزِ شنبہ
۲۵ جمادی الآخرہ سلمۃ صدائے یا ایہا النفس المطمئنة
از جیحی الی مکتب سراسر اذیتہ فرستیدہ۔ را بیک گفتہ را ہی
ملک بقا شدند۔ قدس اللہ سرہ و رحمہ در ضمنی عنہ۔

حضرت ایشان در حین از خانہ بہ ارادہ حج برآمدہ بودند و
در دہلی بہ خدمت حضرت خواجہ رسیدند و باز بہ خانہ مراجعت فرمودند
و من بعد توفیق سفر بہ حجاز مقدس نیافتند۔ این جا بعض افراد را
شکوک و شبہات در گرفتہ۔ کہ حضرت ایشان از برائے امر شکیب و رخصت
حج را چہ گوئید و باز بیع قصد نہ کردند۔

این عاجز گوید کہ قصدے کہ بہ حجاز مقدس فرمودہ بودند نہ
از وجہ فرقیّت حج بودہ بلکہ جذبہ دل ایشان را از راہ توکل و
رخصت کشیدہ بود و قتیکہ جناب ایشان بہ خدمت حضرت خواجہ
رسیدند و باز بہ وطن مراجعت فرمودند حضرت خواجہ بہ مخلص مکتوبے
ارسال داشتند کہ در مکتوبات ایشان تحت رقم (۶۵) اندراج یافتہ
حضرت ایشان می نویسند۔

شیخ احمد نام بردے است در سرسند، کثیر العلم و قوی العمل۔
روزے چند فقیر با او نشست و برخاست کردہ، عجائب بسیار از
روزگار و اوقات او مشاہدہ کردہ۔ بہ آن می ماند کہ چراغے شود

کہ عالمہا از روشن گردند۔ بحمد اللہ تعالیٰ احوالِ کاملہ اوسرا بہ یقین
 پیوستہ۔ این شیخ مشارالیه برادران واقربا دارد۔ ہمہ مردم صالح
 و از طبقہ علمای چندے را دعا گو ملازمت کرده۔ از جوابہر عالمیہ
 والستہ۔ استعداد ہائے عجب دارند۔ فرزندان آن شیخ کہ اطفال و
 اسرار الہی اند۔ بالجملہ شجرہ طیبہ اند۔ اَنْبَتَهُ اللّٰهُ نَبَاتًا حَسَنًا۔
 الغرض یہ بہت کثرت عیال و علو فقر و بے معاشی تفرقہ در اوقات
 آن جماعت ہست۔ اگر از وجہ چہل یک ہر سال قدرے معین بہ
 آن خانوادہ برسد۔ چنانچہ کاتب قسمنے در میان ایشان قرار دہد بہ غایت
 مستحسن است۔ مورث خیر بسیار ہر چند کہ اندکے باشد رکنِ عظیم از
 خیرات خواهد بود۔ فقرائے باب اللہ اند۔ ولہائے عجب دارند۔ زیادہ
 جرات است۔ ا۔

ازیں گرامی نامہ حقیقت حال ظاہر است کہ حضرت ایشان از
 جماعت۔ و کان رزقہ کفایاً۔ بود کہ نشان اولیائے پروردگار است۔
 لکما قال النبی صلی اللہ علیہ وسلم۔ چوں آنجناب بہ خدمت خواجہ بزرگوار
 رسیدند حق تعالیٰ ابواب معارف بر ایشان کشاد و ایشان از تنگنای
 رخصت برآمدہ بر شاہراہ عزیمت روان شدند۔ پروردگار بہ عازمین
 حج ہدایت می فرماید۔ وَتَزُودُ وَاَقَانَّ خَيْرًا لِّزَادِ التَّقْوَىٰ۔ اے
 عازمین حج ہملہ خود توشہ گیرید و بہترین توشہ پرہیزگاری است۔
 قصدے کہ آنجناب کردہ بودند از راہ رخصت و توکل بودہ و باز

قبیدہ فرمودن عمل بر عزیمت بود۔ از حسنات الابرار سیئات
المقرنین۔ حقیقت حال ظاہر است۔

خواجہ بزرگوار قدس سرہ بلند پر وازی ایشان را دریافتند و دانستند
کہ آن طوطی منتظر ذات خجسته صفات این فرخنده سیر است۔ لهذا
جناب ایشان خرقہ خلافت بہ ایشان تفویض کردند و برائے اصلاح
بے راہ روی بادشاہ ہند طریقہ را کہ آن جناب اختیار کرده بودند و
ذکر السجی فی اصلاح الأعمراء و اعیان المملکۃ نیز بہ ایشان
سپرد کردند و بہ ایشان تحریر نمودند (مکتوب ۱۴) البقا کم اللہ تعالیٰ۔
خدمت میان صدر جہان استدعائے تعلیم ذکر و مراقبہ کردند تعلیم ذکر
کرده شد۔ چون مراقبہ خاصہ این طبقہ از مقولہ درس و بیان نیست
و ایشان ارادہ ہمان داشتند مصاحبت چنان دید کہ در خدمت شہا
تصحیح آن نمایند۔ حصول آن بے ظہور و صرف متعذر است۔ ان شرار اللہ
العزیز و جبہ اتم ظاہر شود۔ درین اوقات ضعف کاتب قوی است
فرصت صحبت و سر و برگ توجہ نہ مانده۔ الخ۔ آن جناب بہ نوعی این
خدمت جلیلہ را سر انجام دادند کہ لا مزید علیہ۔ برائے ادراک
مسائلیہائے ایشان مطالعہ مکتوبات قدسی آیات ہاید کرد۔ اگر از
جانبے برائے اصلاح احوال امر و اعیان مملکت سعیہا کردند و بجانب
دیگر خاص و عام را از شرر علمائے سوراگاہ کردند چنانچہ از دست
چنین تیرہ درونان حضرت ایشان آزار ہا دیدند۔ شیخ بدر الدین در

حضرت سابعہ از حضرات القدس می نویسند۔

"مردے دورے از خدا شناسی بہ سلطان گفت کہ دیدید تکر
 این شیخ را کہ ظل اللہ و خلیفہ اوتعالیٰ اید، سجدہ نہ کرد۔ بلکہ تواضع
 بہ رسمیکہ بایک دیگر می کنند ہم بجا نیاورد۔ سلطان ازین سخن لشو ریدو
 حکم بہ قیدگوا لیا نمود۔ قبل ازین شاہ زادہ دین پناہ شاہ جہاں کہ با
 ایشان اخلاص تمام داشت۔ علّامی فہرّامی افضل خان و خواجہ
 عبدالرحمن مفتی را با کتب فقہ پیش ایشان فرستادہ بود کہ سجدہ
 تحیت برائے سلاطین آمدہ است۔ اگر شما سجدہ کنید، بیج
 گزندے از پادشاہ بہ شما نہ خواہد رسید۔ من ضامن و متعہد
 می شوم۔ ایشان فرمودند کہ این رخصت است عزیمت آن
 است کہ غیر حق را سجدہ نہ کنند۔"

برہان متقدمین و حجت متاخرین مسئلہ توحید را تحقیق
 علمی کردہ و آنچه بر حضرت ایشان مکشوف شدہ ظاہر نمودہ صوفیہ
 غیر صافیہ و درویشان خام نا تمام اقوال آن امام المحققین را بر
 ظاہر حمل نمودہ طریقت و حقیقت را اصل قرار دادند حضرت
 ایشان برائے اصلاح این جماعت سعیہا فرمودہ و گفتہ
 "شرعیّت متکفل جمیع سعادات و نیویہ و انحرویہ آمد و بے نہ ماند
 کہ بہ باورائے شرعیّت در آن مطلب احتیاج افتد۔ طریقت
 و حقیقت کہ صوفیہ بہ آن ممتاز گشتہ اند بہر دو خادم شرعیّت اند

در تکمیل جز و ثالث کہ اخلاص است پس مقصود از تحصیل آن ہر دو
تکمیل شریعت است نہ امر دیگر و رائے شریعتی ب ۳۶ - و -
و نوشتہ احوال و مواجید کہ بے تحقق بہ حقیقت معتقدات
این فرقہ ناجیہ میسر شود جز استدران ہیچ نہ می دانیم و جز خرابی ہیچ
نہ می انگاریم ب ۱۱۲ - و -

و تحریر نموده ب نوشتہ بودند کہ شیخ عبدالکبیر کبیری گفتہ است
کہ حق سبحانہ و تعالیٰ عالم لغیب نیست - مخدوما - فقیرا تا ب استماع
امثال این سخنان اصلاً نیست بے اختیار رگ فاروقیم در حرکت
می آید و فرصت تاویل و توجیہ ال نہ می دید - قائل آن سخنان شیخ
کبیر کبیری باشد یا شیخ اکبر شامی - کلام محمد عربی علیہ و علی آلہ الصلاۃ
و السلام در کار است نہ کلام محی اندین عربی و صدرا بدین قولوی و
عبدالرزاق کاشی - مارا بانص کار است نہ بے فتنہ فتوحات مدنیہ
از فتوحات مکیہ مستغنی ساخته است ب ۱۱۲ - و -

در فصل ششم زبده المقامات نوشتہ است کہ حضرت ایشان
فرمودند ب مردم ہوس ریاضتہا و مجاہدہا می نمایند - ہیچ ریاضت و
مجاہدہ برابر عایت آداب نماز نیست - لا ہیما نماز ہائے فرض
و واجب رسن - ادائے نماز بہ نوعیکہ فرمودہ اند پس مشکل است
ولہذا حق سبحانہ می فرماید انہا لکبیرۃ الا علی الخاشعین -
الایۃ - و نیز فرمودند بسیار مردم مرتاض و متورع را دیدہ می شود کہ

بر رعایتها و احتیاطها مشغوف اند تا در آداب نماز مُسَابِلَتِهَا
می نمایند الخ

در حدیث شریفی وارد است - اتقوا فِرَاسَتَ الموصِنِ فانہ
یُنظِرُ بنور اللہ - حضرت خواجہ درابتدائے احوال نوشته بودند لبّال
می ماند که چراغی نشود که عالمها از نور روشن گردند - بحمد اللہ احوال کاملہ
او را به لقبین پیوستہ - "چنانچہ اظہار آں بروجہ اتم شد -
شیخ بدرالدین در حضرت سادسہ از حضرات القدس نوشته اند
" روزی حضرت ایشان قدس سرہ بہ جہت قضائے حاجت بہ سراج
درآمدند دیدند کہ آن جا کاسہ ناتمام از سفالین است کہ کفاس
بہ آن نجاسات بری داشت واسم "اللہ" بر آن نقش کرده اند و
ملوث بہ قاذورات شدہ - آن حضرت کاسہ را بہ دست خود گرفتہ
ازاں جا برآمدند و خادم را فرمودند کہ آفتابہ بہ آب بیارہ - آورد -
آن کاسہ را بہ دست خود از قاذورات پاک ساختند - ہر چند
خدایم التماس نمودند کہ ما آن را پاک کنیم قبول نہ فرمودند - بعد از
پاک کردن آن را بر طاق بلند بہ جامہ سفید چسپیدہ بہ تعظیم تمام
نگاہ داشتند و ہر گاہ می خواستند کہ آب بیاشنا مند در ہماں کاسہ
می آشا میدند - دریں اثنا از در گاہ رَبِّ الارباب خطاب مستطاب
بہ آن حضرت در رسید کہ چنانچہ تو نام مرا بزرگداشتی ما نام
ترا در دنیا و آخرت بزرگ گردانیم - وہی فرمودند کہ اگر صد سال ریاضت

و مجاہدہ می کشیدم فیوض و برکات کہ ازین عمل یافتم ازان مجاہد است
سنین بہ حصول نہ می پیوست۔

ایشان احترام نام پاک پروردگار کردند و برائے انخذ فیوض
برکات دران طرف آب می نوشیدند۔ حق تعالیٰ ایشان را در عالم
یہ لقب امام ربانی مجدد الف ثانی مشہور کرو۔ در صحیح مسلم آمدہ
قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم: "إِنَّ اللَّهَ إِذَا أَحَبَّ
عَبْدًا أَرَعَا جِبْرِيلَ فَقَالَ إِنِّي أُحِبُّ فَلَا نَافِعَ لَهُ فِجْبَتِهِ
جِبْرِيلُ ثُمَّ يَنَادِي فِي السَّمَاءِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ فَلَا نَافِعَ لَهُ
فِجْبَتِهِ أَهْلُ السَّمَاءِ ثُمَّ يُوضَعُ لَهُ الْقَبُولُ فِي الْأَرْضِ"۔
ایشان را محبتی کہ باللہ تعالیٰ و رسول دے صلی اللہ علیہ وسلم بودہ
متناسخ بیان نیست۔ ہر لفظ از تالیفات و مکتوبات ایشان ازین
حقیقت آگاہی می دہد۔ خواجہ محمد ہاشم کشمی گفتہ و در سفتہ۔
زہر یک نقطہ اش چون سنبل تر بہ شمیم وصل جانان می دہد سر
در مکتوب ۲۲ از دفتر اول می نویسند: "چون آن سرور
محبوب رب العالمین است متابعان او بہ واسطہ متابعت
بہ مرتبہ محبوبیت می رسند چہ محبوب در ہر کہ از شائل و اخلاق
محبوب خود می بنید آن کس را محبوب خود می وار د۔ مخالفان را
از نیجا قیاس باید کرد۔
محمد عربی کا برسے ہر دوسراست: کسے کہ خاک و ریش نیست خاک ہر او

اگر ہجرت ظاہری میسر نہ شود ہجرت باطنی را بہ کمال مرعی
می باید و اثرت با ایشان بے ایشان می باید بود۔ لعل اللہ
محدث بعد ذلک اھرا۔

در فصل ششم زبده المقات واقعه نقطہ سیاهی بر ناخن مبارک
نوشته کہ اذان وجہ ایشان از مُسْتَرَّاح بہ عجلت برآمدند و باز رفتہ
فارغ شدند و در این سلسلہ فرمودند: "با آن نقطہ سیاهی کہ از اسباب
کتابت حروف قرآنی است آنجا نشستن را لائق و بہ رعایت ادب مطابق
نہ دیدم۔" و نیز در زبده بعد ازین واقعه نوشته: "بندہ در خدمت حاضر
بود۔ مولانا صالح ختلائی را امر نمودند کہ چند قرنفل از خرطیہ بر آوردہ
حاضر کن۔ و شیخ شمس قرنفل حاضر ساخت۔ در عتاب رفتہ فرمودند۔
ایک صوفی ما آن قدر نہ شنیدہ کہ اللہ وَنَدَّ جِبَّتِ الْوَقْتِ۔ رعایت
و نراز مستحبات است مستحب را مردم چہ دانستہ اند۔ مستحب و وصوت
داشته اوست سبحانہ و تعالیٰ اگر دنیا و آخرت را بہ یک عملی کہ دوست
داشته حق عزوجل باشد بدیند ہیچ نہ دادہ باشند۔"

این گونہ احترام نقطہ سیاهی و این گونہ بیان مستحب دلالت
دارد کہ حضرت ایشان **مِنْ فَرَقٍ إِلَى قَدَمِهِ**۔ در بجز محبت خدا و
رسول غرق بودند و این محبت حضرت ایشان را بہ درجہ محبوبیت
رسانیدہ **هِنِيئًا لَهُ ثُمَّ هِنِيئًا لَهُ**۔

اگر از دست علمائے سواد در امور شرعیہ سستی و مداہنتی

راہ یافتہ از دست صوفیہ تا تمام وجاہل و در طریقت رہبانیت
 و جوگیت سر بیان کرده۔ حضرت ایشان شریعت و طریقت را
 از بن نفاسد پاک کردند۔ در مکتوب ۳۱ از دفتر اول می نویسند
 "تدریس و افتاد وقتے نافع آید کہ خالصاً لوجه اللہ سبحانہ باشند۔
 و از شائبہ رجب جاہ در ریاست و حصول مال و رفعت خالی باشند
 و علامت این غلو زہد در دنیا است و بے رغبت بودن است۔
 از دنیا و ما فیہا۔ علمائے کہ بہ این بلا مبتلا اند و بہ محبت این دوزخ
 گرفتار۔ از علمائے دنیا اند۔ ایشان اند علمائے سوء و شرار
 مردم و لصوص دین۔ و بعد از چند سطر نوشته اند۔ الحق درین زمان
 ہستی و مدہاستے کہ در امور شرعیہ واقع شدہ است و ہر فتورے کہ
 در ترویج علمت و دین ظاہر گشتہ است ہمہ از شومی علمائے سوء
 است و فساد دنیا و ایشان" و در مکتوب ۳۵ از دفتر اول می نویسند
 "مقصود از بعثت انبیا علیہم الصلوٰت و التسلیمات و حکمت
 در تکلیفات شرعیہ تجزی و تخریب ہمین نفس امارہ است شرایع
 برائے رفع ہواہائے نفسانی وارد شدہ اند۔ ہر قدر کہ بہ مقتضائے
 شریعت بر عمل در آید ہر حال قدر ہواہائے نفسانی رو بہ زوال آرد۔
 و نوشتہ اند۔ ہر ہمتان و بوگیاں در ریاضات و نیابت تقصیر نہ
 کردہ اند اما بیچ ازینہا سود مند ز گشتہ و غیر از تقویت نفس و
 تربیت آل نہ نمودہ۔ مثلاً یک دام در ادائے زکات کہ شریعت

به آن امر فرموده است در تحریب نفس سودمندتر است از آنکه
 هزار دینار از پیش خود صرف کند۔ و طعام خوردن در عید فطر به حکم
 شریعت نافع تر است در رفع هوا از آنکه از نزد خود سالها صائم باشد
 و رکعت نماز باید در راه جماعت ادا کردن که سنتی از سنن بجا آوردن
 است به مراتب بهتر است از آنکه تمام شب به صلاۃ ناکله قیام نماید
 و نماز باید در لیل جماعت ادا کند۔

حضرت ایشان قدس سره طریقت را به طریقه نبوی علی معا جمہا
 الصلاۃ والتشمیر و آدرزند و دین را طراوت فوق العادہ بخشیدند
 مولانا عبدالحکیم سیال کولی که از علمائے اعلام و قضائے عالی مقام
 ست حضرت ایشان را به مجدد الف ثانی خطاب کرده۔ گمان
 الفصل الخامس من الزبدۃ۔ وَلَا شَكَّ بَانَ اللَّهُ سَجَانَهُ
 أَنْطَقَهُ بِالْحَقِّ۔ فَطَوْبِي لِمَنْ طَوَّبِي لَهُ۔ رَحِمَهُمُ اللَّهُ
 وَرَضِيَ عَنْهُ۔

حضرت ایشان را سه دفتر مکتوبات است۔ دفتر اول را
 خواجہ یار محمد الجدید البدر خشی الطالیقانی جمع نموده در ۱۰۲۵ھ
 از جمع فارغ گشته نام تاریخش "در المعرفۃ" است۔ بر طبق انبیائے
 مرسل علیہم السلام و بر طبق مجاہدین بدر علیہم الرضوان سه صدر سپرده
 مکتوب دارد و دفتر دوم را خواجہ غیبی الحی حسینی جمع نموده کرده از لای
 نود و نہ مکتوب است طبق عدد اسمائے حسنی نام تاریخی "نور المخلوقین"

است کہ سنہ ۱۲۸۰ھ می باشد۔ و جامع دفتر سوم خواجہ محمد ہاشم کشمی است
 و این دفتر ششم بر یک صد و چہارہ مکتوب است موافق تعداد سؤر
 قرآن مجید نام این دفتر بزم المعارف است و تاریخ از لفظ «ثالث»
 ظاہر است کہ سنہ ۱۲۸۰ھ می باشد و فی الجملہ بعض عزیزان اضافہ
 مکتوبہا کردہ اند۔

و ایشان را ہفت رسالہ مشہورہ اند۔

۱۔ مبداء و معاد ۲۔ مکاشفات غیبیہ ۳۔ معارف لدنیہ ۴۔
 روشیدیہ ۵۔ شرح بعض رباعیات حضرت خواجہ ۶۔ اثبات نبوت۔
 ۷۔ رسالہ تہلیلیہ۔

شیخ عزیز احمد عمردی نواسرہ حضرت محمد معصوم در مقامات معصومی
 معروف بہ برکات معصومی نوشتہ اند۔ مکاشفات غیبیہ را حضرت
 ایشان (یعنی حضرت محمد معصوم) و مبداء و معاد را خواجہ محمد صدیق بدشتی
 جمع نمودہ اند یعنی خطبہ از این دو بزرگواراں است و بانی رسالہ
 از اول تا آخر از خود حضرت مجدد است۔ در زبدۃ المقامات نام
 اثبات نبوت نیامدہ بلکہ بیان رسالہ جذبہ و سلوک آمدہ و در حضرت
 القدس نام رسالہ تہلیلیہ نیست و زام رسالہ آداب المریدین آمدہ
 است۔ و دریں ہر دو کتاب نام رسالہ تعلیقات عوارف نیز آمدہ
 است۔ کہ آن نام تمام نندہ است۔ و در حضرت القدس بعد از بیان
 کردن اسمای رسالہ و غیر ذلک نیز نوشتہ است یعنی غیر از این

رسائل، رسائل دیگر نیز دارند۔ ہر ورقے دفترے است معرفت کردگار
از کمالات و بزرگی ایشان این عاجز چہ نویسید۔ حضرت خواجہ
بزرگوار قدس سرہ مکتوبے بہ جناب ایشان نوشتہ اند کہ در مکتوبات
ایشان مکتوب ۸۳ است خوانندگان گرامی احوال ایشان را ازین
مبارک مکتوب دریا بند۔ نوشتہ اند "حق سبحانہ و تعالیٰ بہ اعلیٰ مرتبہ
کمال و اکمال برساند۔ وَلِلّٰهِ عِزٌّ مِّنْ كَاسِ الْکَرِّ اَمْرٌ نَّصِيْبٌ۔
تکلف نیست۔ آنچه حقیقت حال است نوشتہ می شود پیر انصار قدس
می فرمودند کہ من مرید کثر قانی ام۔ لیکن اگر کثر قانی درین وقت می بود۔
با وجود پیرش مریدی من می کرد۔ ہر گاہ صفات آن لے صفتان این
باشند گرفتاران آثار عصات چرا جان فدائے لوازم طلب گاری نہ
کنند و از ہر کجا بولے بہ مشام ایشان : بسد در پے آن نہ روند۔
اکنون توقف و اہمال مانہ از استغناء و پے نیازی است، موقوف
اشارت است۔

چوں طمع خواهد ز من سلطان دین : خاک بر فرق قناعت بعد ازین
بارے نسخہ بحال و ارادہ ما این است۔ خدا بران چہ می باید
بہتد گرداند و از عجب و بیدار مخلص بخشد۔ الخ۔

خواجہ محمد ہاشم کشمیری در فصل سیوم از زبدۃ المقامات نوشتہ اند۔
این پیر شہا و نواز شہا از ان خواجہ والا مرتبہ بہ این خلیفہ عالی
منزلہ بجائے رسید و استماع احوالات بلند تازہ حضرت ایشان بہ آنجا

کشید کہ خود نیز از دقور تعطشے کہ داشتند چنان کہ این دو بیت شریفاً
ایشان دو گواہ این شد عا تو اند بود۔

لبس تشنه لبس خرم لبس دست
در سرت یک دم آگرم لبس دست

بر جا کہ سر مشحون تو بیستم
در العطش آیم و نشینم

برال آمدند کہ احوالات تازه کہ از خصائص مقتضائے استعداد حضرت
ایشان بہ طور رسید بہ طریق روایت عالی از سافل کہ بعضی اساتذہ
از حدیثین از تلامذہ خود اخذ حدیث نمودہ اند حضرت پیر بزرگوار آن
احوال را ازین ناسب عالی مقدار خود اخذ فرمایند بہ حضرت ایشان
الہام ربانی انصیر الزیر فرمودند حضرت ایشان ہمگی تو اضع وانکسار
گرویدہ بہ راہ محذرت رفتند۔ الخ

در کتاب "الشاقب الاحمدیہ والمقات السعیدیہ" نوشتہ

کہ حضرت ایشان نوشتہ اند۔ الحمد للہ الذی جمعای صلۃ
بین البحرین۔ عاز جمع الجوامح سیوطی روایت ابن سعد نوشتہ اند
این عاجز در کتاب الطبقات الکبریٰ لابی عبد اللہ محمد بن سعد
المتوفی ۲۴۰ در جزء سابق صفحہ ۳۴۳ آل روایت را بہ این
لفظ یافت۔ اخبرنا عناب بن زیاد عن عبد اللہ بن المبارک
قال اخبرنا عبد الرحمن بن بزیذ بن جابر انہ بلغہ
ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال۔ یكون فی امتی
رجل یقال له صلۃ یدخل بشفاعتہ الجنة۔ کذا وکذا۔

ایں عاجز گوید کہ از اکبر فضائل حضرت ایشان زین است که به
 جان و دل در اتباع سنت می کوشیدند۔ حق تعالی جل شانہ و نعم احسانہ
 نیز ابواب فتوح و کمالات در آن زمین بر ایشان گشاد کہ سردار دوعالم
 صلی اللہ علیہ وسلم را در آن سوز به خلعت رسالت و محبوبیت بر فراز
 فرمودہ ۔

شیخ صغیر احمد بن فضل اللہ مخدومی در کتاب مقامات معصومی
 معروف بہ برکات معصومی نوشتہ و خوب نوشتہ ۔

بہر شکر از لور حق خاک او بود چون نبی طینت پاک او
 نبی نیست لیکن بہ رنگ نبی بگوشد ز کوشش ہزاران وی
 رَحِمَهُ اللّٰهُ وَقَدْ سَأَلْتُهُ وَتَرَفْتِي مِنْهُ وَجَعَلَهُ فِي السَّرْوَةِ
 الْجَنَاتِ فَعَ النَّبِيُّ الْعَدَدُ اللّٰهُ عَلَيْهِم مِّنَ النَّبِيِّينَ وَ
 الصِّدِّيقِينَ وَالشَّاهِدِينَ وَالصَّالِحِينَ . وَفَاعَلْنَا مَعْلَمَاتِنَا
 مَدَن بَرَكَاتِهِ وَمَعَارِفِ وَالسُّمَرَاتِ

مختصر احوال بحر العلوم مؤلف رساله

مناسب است که قدری از احوال مؤلف رساله نیز بدین ناظرین
 کرده شود. و احوال ایشان از کتاب "تذکره علمای فرنگی محل"
 مؤلفه مولانا عنایت اللہ فرنگی علی (بربان اردو) و کتاب "تذکرہ الخواطر"
 از مولانا حکیم سید عبدالحی لکھنوی (به زبان عربی) مختصراً نویسنده
 می شود.

اسم گرامی ایشان عبدالعلی کنیت ابوالاعیاش یخو طاسب
 ملک العلماء و لقب بحر العلوم و تسمیہ انصاری است. ولادت
 ایشان در سن یازده صد و چهل و دو (۱۲۲۳ھ) مطابق ۱۸۰۹
 در بلده لکھنؤ بوده و وفات ایشان بتاریخ دو از دهم رجب الحرام
 در سن دو از دو صد و سی و پنج (۱۲۳۵ھ) مطابق ۱۳ اگست
 ۱۸۵۰ در دہ راس واقع شده و آنجا در احاطہ مسجد والا جاہی
 مدفون شدند. عمر ایشان بہ سنین ۳۶ بہشتاد و سه سال و چند ماہ
 و بہ سنین شصت و ہشتاد و یک سال بوده رحمۃ اللہ تعالیٰ و رضی عنہ.
 ایشان فرزند استاز علمای ہند علامہ نظام الدین فرزند ملا قطب الدین
 انصاری سہالوی اندر علامہ نظام الدین فردی کامل بوده. نصیبی
 را کہ برائے علم دین و فنون متداولہ نجویر فرمودہ اند در تمام ہند و

افغانستان تا این زمان مروج است و این نصاب بہ "درس نظامی" اشتہار وارو۔

ایشان والد بزرگوار خود را خیر خلف بوند۔ ہنوز ہترودہ سال از عمر لیسر نہ برودہ بودند کہ از علوم عقلیہ و نقلیہ فارغ گشتند و قبلہ گاہ ایشان بہ ہمان سال نکاح ایشان کردند و چند ماہ بعد بدار آخرت شتافتند۔ رحمۃ اللہ تعالیٰ۔

ملا عبد العالی مدنی برای کسب علوم بخدمت ملا کمال می رفتند کہ از اجلہ شاگردان پدر ایشان بودہ۔ در خدمت ملا کمال مستحضر خود را جلاد دادند و بر سندی بجائے پدر بزرگوار شمشند۔

شائقین علوم از ہر طرف بہ ایشان رجوع آوردند و تادمت دراز این چشمہ علم در لکھنؤ جاری بودہ و تشنگان را سیراب می کرد۔

از سوراخ اتفاق در لکھنؤ ما بین فرقہ اثنا عشریہ و جماعت اہل فسادی برپا شد درین مہمن آنجناب مجبور شدند کہ مسقط را سوراخ بگذارند، چنانچہ ایشان با اہل و عیال و جماعت کثیرہ از تلامیذ خود بہ شاہجہاں پور رفتند۔ عالم دوسر کردہ آن حدود حافظ الملک حافظ رحمت خان چون از ورود ایشان مطلع شد بہ نیک و جبہ استقبال کرد و ایشان را مع متعلقین و تلامذہ تادمت بست سال خدمت کرد۔ چون حافظ الملک شہادت یافت ایشان بہ امارت رام پور رفتند و تا چہار سال نواب فیض اللہ خان والی رام پور خدمتشان کرد و باز با استدعای نواب بوہار کہ از مضامین

برودان (ملک بنگال) است به بوبار رفتند و چندی آنجا قیام فرموده به مدراس آمدند زیرا که سر کرده آن حدود و نواب لاجاه محمد علی خان که یک امر و با همت و جوهر شناس بوده ایشان را دعوت نموده بودند و الحق که کسی حق خدمتش چنانکه می بایست ادا نمود و ایشان تا آخر زمان به افاده طالبان علوم در آنجا مصروف ماندند و در ایشان نظر بر ذی عنایت علمیه گوید در سگانه عایه علم و ینمیه بود کم و بیش پنج صد طالبان علوم همه وقت چه در حضر و چه در سفر استنفاذ می کردند هر جا که قیام می کردند در سه بار که بطبوری آمد حق تعالی و الیدان و امیران جهات هند را توفیق می داد که تمامی مصارف علمی و ضروریات طلبه علوم را به و به خوب بیامی ساختند - فرحهم اللہ تعالی بسنة و احسانه و جزاء هم خیر الجزاء -

نواب لاجاه محمد علی خان ایشان را خطاب "ملک العلماء" بخشید - و صاحب تذکره می نویسد که چون حضرت شاه عبدالعزیز محدث دہلوی قدس سرہ مطالعہ تالیف ایشان موسوم به "ارکان اربعہ" کردند فرمودند که وی "بحر العلوم" است و از آن روز این لقب بمنزله اسم ایشان شده است - این عاجز گوید که خطاب ملک العلماء عطیہ یک والی تحت نشین است و لقب بحر العلوم گفته یک ولی پور یہ نشین قبولتی

واعتباری که گفته دلی پیدا کرد و خطاب والی پیدا نه کرد - ه
 گفته او گفته التدر بود گرچه از ملقوم عبدالقد بود
 ایشان را تالیفات کثیره است و همه قیمة و مشتعل بر مسائل
 و قیمة و بیشتر در علوم عقلیه - صاحب التذکره علمای فرنگی محل
 از تالیفات ایشان نوزده را بیان کرده و نوشته که تالیفات
 دیگر نیز دارند و وجود ایشان از ان افراد بود که هندوستان
 بر آنها نازها دارد - و صاحب "نزهة الخواطر" نوشته :-
 "كان عبد العلی نجراً از آخراً من مجور العلم -
 اما ما جواذی المنطق والحكمة والأصول
 والكلام - مجتهداً فی الفروع - ماهراً فی التصوف
 والفقه والخجدة وجرأة وسخاء وایثار وزهد
 واستخناء يبذل الأموال الطائلة علی مرجال
 العلم والطلبية قلماً یقی له ولعیاله الألبید
 ولدن لك كان ابناً ولا یسخطون علیه وجملة
 القول فيه - أنه كان من عجائب الزمان و
 محاسن الهند یوجه الیه اهل كل فن فی
 فنهم الذی لا یحسبون سواة فیفیدهم
 ثم یفرد من الناس بفتون لا یعرفون اسمها
 فضلاً عن زیارة علی ذلك وله فی حسن التعليم

صناعته لا يقدر عليها غيرك فانه يجذب
 الى محبتهم والى العمل بالاحلة من طبعه
 لمرئى العيون مثله فى كماله وما وجد الناس
 اهتداً يساوى به فى مجموع علومه واحكامه
 فى الديار الهندية فى آخر مدته لانه لذي يروى

کر خدمت دین را ایمان را
 علم را، اسلام را، عرفان را
 نہ جنت حق باد پیوستہ برد
 تا تعلق جسم دارو جان را

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

سُبْحَانَ الَّذِي تَنْزِيهِ عَنْ كُلِّ نَفْسٍ وَتَقْيِيدٍ وَتَقْدَاسٍ عَنْ
 كُلِّ مَا يُتَوَكَّمُ فِي الْكَائِنَاتِ مِنْ تَجِدٍ وَفَهُوَ الْمَحْمُودُ فِي كُلِّ مَنْظَرٍ وَ
 هُوَ الْمَعْبُودُ فِي كُلِّ مَسْجِدٍ - وَنَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَأَنَّ
 مُحَمَّدًا مَنظُورُهُ الْأَتَمُّ رَسُولُهُ وَعَبْدُهُ صَلَوَاتُ اللَّهِ وَ
 سَلَامُهُ عَلَيْهِ وَعَلَىٰ آلِهِ وَآزْوَاجِهِ وَأَهْلِ بَيْتِهِ وَأَعْمَابِهِ جَمْعِينَ
 أُمَّابَعْدُ فَيَقُولُ الْفَقِيرُ إِلَى اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ -
 عبد العلي بن الواقف على أسس إمر الله نظام الدين محمد
 الأتصاري التي كنت صنفتم رسالة في ما عليه الصوفية
 الكرام والأولياء العظام من مسئلة وحدثة الوجود و
 شهود الحق في كل موجود مع بيان التنويلات الستة التي
 للذات فيها ظهور ولا إجمار المصطفين فيها للحق شهود
 ثم أتم في بيان احدر رسالة فارسية في تبيان تلك

المسئلة، ثم امر مطاع والمخالفة عنه لاستطاع
الذي افرغ في قلب الشيخاء والنوال واليس من الجود
حلة الكمال واعطاه الله تعالى الخلق الكريمة وجعله
مورد عناياته العبيد الامير ابن الامير النواب والادب
الورالدين من بهادر عاملة الله تعالى باحسان -
وانتقلت الامر ووجهت عيان المحرير ايها وفتت
ختامها بالاختتام - اللهم اجعلها تبصرة لكل
طالب مبتدو قد كرتي لكل منته فيها انا اشرع -

بدان كه ذات واجب سجادة وتوالت عبارات است از وجود
وجود وجود و در عين حقيقت و است سجادة مراد نسبت
ازين وجود وجود مصدرى كه مفهوم بودن دست - چه اين حقيقتى انترالى

من حضرت مجدد در كتاب توبه ۳۳ از دفتر اول نى نويسند كه يد حمر خراسان
بچه چون دور و در پيغمبر منبول معلوم فرزندى اعزى باه كه حقيقت حق سبحانه و وجود
عرفت است كه امرى ديگر به آل الله تمام نديانته است - و آن - جود تعالى منشأ
پرخيزه و كمال است و مبداء بهر حسن و جمال - و جزئى است حقيقتى در سببى است كه
تركيب املا به آل ماه نرافته است - از دستا و الاضار جئا - و به حسب
حقيقت ممتنع التصور است - و دل است بر ذات توالتى مورا مائة لا اشتقاقاً
نسبت حمل را نيز در ان موطن فى الحقيقت گنجائش نديست - زيرا كه جميع نسب

است۔ تعالیٰ اللہ عن ان يكون هدا المعنى عند۔ بلکہ وجود عبارت
 است از حقیقتی کہ صدق وجود مصدری است و نہ نفس ذات خود کافی است

در بقیہ حاشیہ (۱) در اینجا ساقط گشته اند۔ و وجودی کہ عام و مشترک است از ظلال
 آن وجود خاص است۔ تعالیٰ و تقدس۔ و این ظل محمول است بر ذات تعالیٰ و
 تقدس و بر اشیاء بر سبیل تشکیک اشتقاقاً لا موافقاً و مراد از آن ظل ظہور حضرت
 وجود است تعالیٰ در مراتب تنزلات۔ و از انرا در آن ظل اولی و اقدم و اشرف
 ذریعے است کہ محمول بر ذات است اشتقاقاً۔ پس در مرتبہ اصالت اللہ تعالیٰ
 وجودی او ان گفت نہ اللہ تعالیٰ موجود و در مرتبہ آل ظل اللہ تعالیٰ
 موجود صادق است نہ اللہ تعالیٰ موجود۔ الخ و در مکتوب ۱۲۲ از دفتر
 سوم نوشته اند ۲۲ این فقیر در رسال خود تحقیق کردہ است کہ حضرت حق سبحانہ
 و تعالیٰ بہ ذات خود موجود است نہ بہ وجود و ہمچنین صفات شمانیہ اول تعالیٰ بہ ذات
 واجب موجود اند جل شانہ نہ بہ وجود کہ وجود بلکہ وجوب را در آن مرتبہ گنجائش نیست
 کہ وجوب نہ وجود ہر دو از اعتبار است۔ اول اعتباری کہ پیاشد از برائے
 ایجاد عالم جب است بعد از ان اعتبار وجود کہ مقدمہ ایجاد است چہ حضرت
 ذات را جل شانہ بے اعتبار این جب و بے اعتبار این وجود از عالم و
 از ایجاد عالم استغنا است ان اللہ لغنی عن العالمین نصیح قاطع است الخ
 لہ حاشیہ مولف۔ ای ما بہ الوجود بلکہ خود نفس وجود است۔ چنانچہ اشیاء
 دیگر محتاج بیاض و سواد اند لیکن مواد بیاض و سواد نیستند و بیاضیت بہ نفس

در موجودیت پس ذات حق سبحانہ نفس وجود است و در مرتبہ کذات نمود
برمی است از شوب کثرت۔

و ما سوائے دے کہ مبر است به عالم شیونات
و تعینات مظاہر است سبحانہ و تعالیٰ و او سبحانہ

ما سوی اللہ

ذاتیہ حاشیہ ۵۲) ذات خود بانی است یعنی محتاج اشیاے دیگر نیست۔
این وجود به نفس ذات خود کافی است در موجودیت یعنی محتاج وجود دیگر
نیست۔ وجود مصدری آن یعنی لاگو بندگی در حقیقت نہ باشد عقل
بر آورده باشد۔ اھ۔

۵۳ شبیونات جمع فیوں است و مفرد آن شان است به معنی اعظم من الامور
والاحوال۔ و در اصطلاح صوفیہ آن است کہ حضرت مجدد در رسالہ معارف
لذنیہ نوشتہ اند "شبیونات الہی قرع اندر ذات را بمل شانہ و صفات او تعالیٰ
متفرع بر شیونات اند، و اسماء کالخالق و الرازق متفرع بر صفات او افعال
متفرع بر اسماء، و سایر موجودات نتائج افعال و متفرع بر آنها اند۔

واللہ سبحانہ و تعالیٰ اعلم۔ پس معلوم شد کہ شیون دیگر است و صفت دیگر۔
ادلی عین ذات اند در خارج و شانہ زائد بر ذات اند در خارج۔ و من لم یطلع
علی هذا الفرق زعم ان الشیون ہی الصفات فکمر بعیذیۃ
الصفات مع الذات۔ کہا ان الشیون ہی عینہ فی الخارج
فلزم علیہ نفی الصفات وانکار ما علیہ اجماع اهل الحق

و تعالی ظاہر است - درین شیونات و ساری است

و بقیہ حاشیہ ۳۵) من زیادة وجود الصفات علی الذات فی الخارج
والله یحق الحق وهو یهدی السبیل - ۱ھ - و در مکتوب ۲۸۷ -
از دفتر اول نوشته اند: فیضی کہ از ذات تعالی و تقدس می رسد و نوع است
نوعی است کہ بہ ایجاب و ایقار و ترزیق و اجبار و امانت و ایشال آن تعلق وارو - نوع
دیگر بہ ایمان و معرفت و سایر کمالات مراتب ولایت و نبوت متعلق است -
نوع اول از فیض بہ توسط صفات است و پس - و نوع ثانی بعضی را بہ توسط
صفات است و بعضی دیگر را بہ توسط شیونات - و فرق در میان صفات
و شیونات بسیار دقیق است لا یظہر الا علی آحاد من الأدلیہ
المحمدی المشر بہ و لم یعلم انہ تکلم بہ احد
بالجملہ صفات در خارج موجودند بہ وجود زائد بر ذات تعالی و تقدس - و شیونات
مجرد اعتبارات اند در ذات مگر سلطانہ - این بحث بہ مثالی روشن گردد -
آب مثلاً یا طبع از بالا بہ پایاں فرود می آید - این فعل صبحی در دے اعتبار
حیات و علم و قدرت و ارادت پیدا می کند - چہ ارباب علم بہ واسطہ ثقل
خود بہ مقتضای علم خود از بالا بہ پایاں می آیند و توجہ بہ فوق نہ می کنند -
و علم تابع حیات است و ارادہ تابع علم است و قدرت نیز ثابت شد -
چہ ارادت تخصیص احد القدرین است - این اعتبارات در ذات
آب بمنزلہ شیونات است - اگر باد وجود این اعتبارات صفات زائدہ

پس عین واحد ظاہر است در کثرت و این کثرت فی ذاتها وجود نہ دارو۔
 و این کثرت موجود و ظاہر است بہ وجود ذات و کے سبحانہ کہ عین وجود است
 بلکہ وجود و کے سبحانہ ظاہر است در این کثرت۔ **هو الأول والآخر
 والظاهر والباطن سبحان اللہ عما یشرکون۔**

وجود مطلق پس ذات واجب سبحانہ وجود مطلق است از ہر قید۔
 حتی کہ از قید اطلاق نیز مطلق است۔ و در مرتبہ ذات
 خود نیست کلی و نہ جزئی و نہ واحد بہ وحدت زائدہ و نہ کثیر و نہ بیچ و نہ
 زائد از اوصاف۔ و او سبحانہ منزہ و مقدس است از تقیدات۔ و
 در مرتبہ ذات خود واحد است باین معنی کہ نسبت شریک و کے اصلا
 و او سبحانہ و تعالی واجب الوجود بہ ذات خود۔ و عالم عبارت است
 از تعینات و شہوات این ذات کہ وجود مطلق است۔ پس او سبحانہ
 منزہ است در حد ذات خود و او است مشبہہ و ظاہر کوئیہ۔ و
 ذات حق را دو کمال اند۔

کمال ذاتی یکے کمال ذاتی کہ او سبحانہ مال است بہ ذات خود۔
 واجب الوجود است۔ بہ ذات خود بلکہ عین وجود
 است و حاضر است بہ ذات خود نزد ذات خود و غنی است در این کمال از
 از عالم کہ عبارت از ماسوی و از تعینات است۔

۱۔ حضرت مجدد فرمودہ جزئی است حقیقی کما تقدم فی مائتہ رقم ۱

کمال اسمائی وکمال دیگر کمال اسمائی است۔ کہ عبارت است
 از متصف شدن ذات به صفات ذات و به
 صفات افعال و به صفات فعلیه و انفعالیه و موسوم بودن به اسماء
 و اسماء عبارت است از ذات مقیدہ به صفت۔ و اتصاف به این
 صفات ممکن نیست مگر بعد ثبوت اعیان^۹۔ چہ علم به معلوم متصور

کہ الصفات الذاتیة ہی ما یوصف اللہ بها ولا یوصف بضدھا
 نحو القدیمة والعزلة والعظمة وغیرھا۔ (التعریفات)
 ۳۰ الصفات الفعلیة ہی ما یجوز ان یوصف اللہ بضدھا
 كالرضا والرحمة والسخط والغضب ونحوهما (التعریفات)
 ۳۱ الانفعال وان ینفعل۔ هما الھیئة الحاصلة للمتأخر
 عن غیره بسبب التاثر او لا كالھیئة الحاصلة للمنقطع
 ما دام منقطعاً (التعریفات)
 ۳۲ الاشیان الثابتة ہی حقائق الممكنات فی علم الحق تعالی و
 هی صور راحة الوجود الی سماء الالهیة فی الحضرة العالمیة
 لا تأخر لها عن الحق الا بالذات لا بالزمان۔ فی ازلیة۔
 وابدائیة والمعنی بالاضافة التأخر بحسب الذوات لا غیر۔
 (التعریفات)

حضرت مجدد قدس سرہ در مکتوب ۱۳۲ از دفتر ششم می نویسد: ہر چہ

ہیست و نہ قدرت بے مقدر و روز خلق بے مخلوق و ہم برین قیاس - و
اعیان چوں ثبوت علمی یافتند پیش از وجود علی - پس علم بہ آن اعیان

و بقیہ حاشیہ ۱) مخلوق است و مسبوق بہ عدم است ممکن است و عارض - و
چون حقیقہ الحقائق (یعنی حقیقت محمدیہ) کہ اسبق حقائق است مخلوق و
ممکن گشت، حقائق دیگران بہ طریق اولی مخلوق خواہند بود و امکان و حدوث
خواہند داشت عجب است کہ شیخ قدس سرہ حقیقت محمدی را بلکہ حقائق
جمع ممکنات را کہ اعیان ثابتہ گفتہ است از کجا حکم بہ وجوب شماں می کند -
قدیم می دانند و التزام خلاف قول پیغمبری نماید علی آلہ الصلوٰۃ والسلام -
ممکن بہ اجزائے خود ممکن است در صورت و حقیقت خود ممکن تعیین و جوی
حقیقت ممکن برائے چه بود حقیقت ممکن البتہ باید کہ ممکن باشد کہ ممکن را
با واجب تعالی اشتراکے و اتسا بے نیست غیر از آن کہ ممکن مخلوق است
و اد تعالی خالق او - و شیخ چوں در میان واجب و ممکن تمیز نہ می کند و
خوری فرماید لخدم التمییز بینہما - اگر واجب را ممکن گوید و ممکن را واجب
باک نہ دارد - اگر معذورش فرماید کمال کرم و عفو است - الخ - و در
مکتوب اول از دفتر دوم می نویسند: و اکثر عوفیہ علی الخصوص متاخران
ایشان ممکن را عین واجب تعالی دانستہ اند و صفات و افعال آن
را عین صفات و افعال او تعالی انگاشتہ می گویند - ہ
و ہم نشین و ہم رہ و ہم دست و در دلن گدا و اطلس شہہ پیغمبر است

متعلق شدہ پس این معلوبات حق سبحانہ را عالم گروانیدند چه علم
تاریح معلوم است و این اعیان چون بہ استعدادات خود فقیر
(بقیہ حاشیہ نہ)

در انجمن فرق و نہای خسانہ جمع : بالقدسمہ اوست ثم بالقدسمہ اوست
ایں بزرگواراں ہر چند از تشریک وجود نترہ نمودہ اند و از اتنیفیت
گرختہ آقا غیر وجود راہ وجود یافتہ اند و نقائص را کمالات گفتہ ہی گویند در
پنج چیز شرارت و نقص ذاتی نیست اگر نسبت بسی واضع است۔ نسیم
قابل نسبت بہ انسان شرارت دارد کہ مزیل حیات اوست۔ و نسبت
بہ حیوان کہ در ان سم مخلوق است، آب حیات است و تریاق نافع۔
مقتدائے ایشان درین امر کشف و شہود است، ہر قدر کہ ظاہر ساختہ اند
در یافتہ اند۔ اللہم انا نأحق القائل الا شیباء و کما ہی۔ درین باب آنچه
بریں فقیر ظاہر ساختہ اند تفصیل دایمی نماید۔ اول مذہب شیخ محی الدین بن
العربی کہ امام و مقتدائے متاخران صوفیہ است درین مسئلہ بیان می کند و
بعد از ان آنچه مکتوف گشتہ است در تخریری آرد تا فرق میان دو مذہب
بر وجہ اتم حاصل گردد۔ و از وقتیکہ بہ دیگرے خلط نہ شود۔

شیخ محی الدین و متابعان او می فرمایند کہ اسماء و صفات واجبہ
بہل ہلانہ عین ذات واجب اند تعالی و تقدس و بختیں عین یکساں دیگر اند مثلاً
علم و قدرت چنانچہ عین ذات اند، عین یک دیگر اند۔ پس در ان موطن بہ
پنج اسم در سم تعدد و کثرت باشد و تمایز و تباین نہ بود۔ غایبہ باقی

ثبوتی یافتند علم بہ آنها متعلق شد بہ وجہی کہ بودند۔ و همچنین این اعیان مقدور
و مراد شد و قدرت و ارادت بہ آنها تعلق گرفت۔ پس حق را قادر و مرید

رَبْقِہٖ مَا شِئْنَا لَمْ یَلْمِہَا (الباب آن اسما و صفات و شیون و استبانات در حضرت
علم تائید و تبیین پیدا کرده اند اجمالاً و تفصیلاً۔ اگر تمیز اجمالی است مؤید بہ تعیین
اول است۔ و اگر تفصیلی است مسکمی بہ تعیین ثانی تعیین اول را وحدت می نامند و
آن را حقیقت محمدی می دانند۔ و تعیین ثانی را واحدیت می گویند و حقائق سائر
ممکنات می انگارند۔ و این حقائق ممکنات را اعیان ثابته می دانند۔ و این دو
تعیین علمی کہ وحدت و واحدیت اند در مرتبہ و وجوب اثبات می نمایند۔ می گویند
این اعیان بولے ہر وجود خارجی نہ یافتہ اند۔ و در خارج ہر غیر از احدیت مجرورہ
بسیح موجود نیست۔ و این کثرت کہ در خارج می نماید عکس آن اعیان ثابته است
کہ در مراتب ظاہر وجود کہ جزا و در خارج موجودے نیست منعکس گشتہ است
و وجود تجلی پیدا کردہ در رنگ آن کہ در مراتب صورت شمع عکس گرد و وجود
تجلی در مراتب پیدا کند باین عکس را وجودے جز در تجلی ثابت نیست و در
مراتب امرے حلول نہ کردہ است و در روے آن مراتب چیزے منتقش نہ
گشتہ با اگر استقاش است در تجلی است کہ در روے مراتب متوہم شدہ
این متخیل و متوہم چون صنع خداوندی است جل سلطانہ کہ اتقان تمام دارد
بہ رفیع و ہم و تجلی مرتفع نہ گردد۔ و ثواب و عذاب ابدی براں مترتب باشند
این کثرت کہ در خارج نمودے پیدا کردہ است بہ قسم منقسم است۔ قسم

گردانیدند۔ و بریں قیاس صفات دیگر پس در کمال اسمائی غنا ازین
اعیان نیست و اما اسمائے حسنی خواه تنزیہ اندیا تشبیہ پس ظہور آن

بقیہ حاشیہ) اول تعین روحی است قسم دوم تعین مثالی و قسم سوم
تعین جسدی کہ بہ شہادت تعلق وارد۔ این سه تعین را تعینات خارجیه می گویند
و در مرتبہ امکان اثبات می نمایند تنزلات خمس عبارت ازین تعینات
پنجگانه است و این تنزلات خمس را حضرات خمس نیز گویند و چون در علم و
فارج بجز از ذات واجب تعالی و غیر از اسماء صفات واجبہ بل سلطانہا
کہ عین ذات اند تعالی و تقدس نزد ایشان ثابت اند شدہ است و صورت
علمیہ را عین ذی صورت دانستہ اند نہ شیخ و مثال آن و همچنین صورت منکسر
اعیان ثابتہ را کہ در مرآت ظاہر وجود نمودہ پیدا کردہ است عین آن
اعیان تصویر کردہ اند نہ شبہ آن را چار حکم بہ اتحاد نمودہ اند و ہمہ اوست گفته۔
این است بیان مذہب شیخ محی الدین ابن العربی در مسئلہ وحدت
و توحید و بہ اجمال ہمیں علوم اند و امثال این علوم کہ غنیغ آنها را نفس و
بہ قائم الولایت می دانند کہ می گویند کہ قائم النبوت این علوم را از قائم الولایت
افزای نماید۔ و شرح خصوصاً راجعہ الی تکلفات می نمایند۔ و بعد پیش
از شیخ تہجیے ازین طائفہ بہ این علوم و اسرار زمان نہ کشادہ است و این
حدیث را بریں پنج بیان نہ نمودہ۔ ہر چند سخنان توحید و اتحاد در غلبات مسکر
از ایشان بہ ظہور آمدہ اند۔ و اما الحق و سبحانی گفته اند اما وجہ اتحاد را

ہوتے ہیں کہ احکام ان ظاہر شود بے مجالی و منظر ہر ممکن نیست پس ظہور آن
اسما بہ احکام موقوف و وجود منظر ہر است در خارج۔ پس کمال اسمائی

رہیقہ حاشیہ (۵) معلوم نہ ساختہ اند و منشاء توحید را در نیافتہ۔ پس شیخ برہان
مقدمان این طائفہ آمدہ و حجت متاخران گشتہ مع ذلک و قائل کثیرہ دریں
مسئلہ مختلفہ مانده است و اسرار غامضہ دریں باب بر منقذہ ظہور نیامدہ کہ فقیر
بہ اظہار آن توفیق یافتہ است و بہ تحریر آن مبشر گشتہ **وَاللّٰهُ يَحِقُّ الْحَقَّ وَ**
هُوَ يَهْدِي السَّبِيلَ۔

مخدومہ صفات ثمانیہ واجب الوجود تعالی و تقدس کہ نزو اہل حق شکر اللہ
تعالی سَدَّ حَيْثُہُمْ در خارج موجود اند بناچار در خارج از ذات تعالی و تقدس
تمیز یا شد بہ تمیزے کہ از قسم بے چونی و بے جگونی بود۔ و همچنین این صفات از یکا
دیگر متمیز اند بہ تمیز بے چونی بلکہ تمیز بے چونی در مرتبہ حضرت ذات تعالی و تقدس
نیز ثابت است لَٰذَہُ الْوَاسِعِ بِالْوَاسِعِ الْمَجْهُولِ الْكَيْفِيَّةِ۔ و تمیزے
کہ فراتر فہم و ادراک ما باشد از ازاں جناب قدس مسلوب است۔ چہ بعض و تجزی
و را بجا متصور نیست و تحلیل و ترکیب را در ازاں حضرت حل سلطانہ بار نہ۔ و
حالیّت و محلیّت را گنجائش نہ۔ یا بجمہ آنچہ از صفات و اعراض ممکن است
از ازاں جناب قدس مسلوب است۔ لیس کمثلہ شیء لا فی الذات و لا
فی الصفات و لا فی الافعال۔ باوجود این تمیز بے چونی و وسعت بے کیفی
اسما و صفات واجب حل سلطہا تھا۔ در غانہ علم نیز تفصیل و تمیز پیدا کردہ اند

متصور نیست مگر بعد وجود عالم پس حق سبحانہ اعیان عالم را موجود ساخت۔ و منظر اسمائے خود گردانید۔ تا اسماء و احکام اسماء ظهور یابد

بقیہ عاشیہ (منعکس گشته) و پیر اسم و صفت متمیزہ را مقابلے است در مرتبہ عدم و نقیضے است در آن موطن۔ مثلاً صفت علم را در مرتبہ عدم مقابلے است و نقیضے کہ عدم علم باشد کہ معبر بہ جہل است و صفت قدرت را مقابلے است عجز کہ عدم قدرت باشد۔ علیٰ ہذا المقیاس۔ و آل عدما متقابلہ نیز در علم را جہل شانہ تفصیل و تمیز پیدا کرده اند۔ و مرایای اسماء صفات متقابلہ خود گشته و مجانی ظهور نکوس آنها شدہ۔ نزد فقیر آل عدما یا آل عکوس اسماء صفات حقائق ممکنات اند۔ غایۃ مافی الیاب۔ آل عدما در رنگ اصول و مواد آل ماہیات اند و آل عکوس ہمچوں بصور حالہ در آل مواد پس حقائق ممکنات نزد شیخ محی الدین ہماں اسماء و صفات متمیزہ اند در مرتبہ علم و نزد فقیر حقائق ممکنات عدما اند کہ نقائص اسماء و صفات اند یا آل عکوس اسماء و صفات کہ در مرایای آل عدما در خانہ علم ظاہر گشته و بایک دیگر متمزج شدہ و قادر مختار جل سلطانہ ہر گاہ خواست ماہیت را ازین ماہیات متمزجہ بہ وجود ظلی کہ پر توے است از حضرت وجود منصف گردانیدہ موجود خارجی ساختہ بالجملہ پر توے از حضرت وجود بریں ماہیت متمزجہ انداختہ میدا کہ آثار خارجہ گردانید پس وجود ممکن در علم و در خارجہ در رنگ سائر صفات او پر توے است از حضرت وجود و الکمالات تابعہ او

و کمال اسمائی بر وجه کمال حاصل شود۔ پس در ظهور اسمائنا نیست از وجود خارجی عالم۔ و نیست غنائگر در مرتبہ کمال ذاتی چنانچہ حافظ شیرازی قدس سرہ

بقیہ حاشیہ شاہ) مثلاً علم ممکن پر توے است از علم واجب تعالی و تقدس و ظلم است از آن کہ در مقابل خود منعکس گشته است و قدرت ممکن نیز ظلم است کہ در عجز کہ مقابل اوست منعکس شده و همچنین وجود ممکن ظلم است کہ از حضرت وجود کہ در مراتب عدم کہ در مقابل اوست منعکس گشته است بنیاد روم از خانه چیزے نخست : تو دادی ہمہ چیز و من چیز هست لیکن نزد فقیر ظل غمے علین غمے نیست بلکه شیخ است و مثال آن غمے و حمل یکے بر دیگرے ممکن است۔ پس نزد فقیر ممکن علین واجب نہ باشد و حمل در میان ممکن و واجب ثابت نہ بود۔ چہ حقیقت ممکن عدم است و کسے کہ از اسما و صفات است در ال عدم منعکس گشته است و شیخ و مثال آن اسما و صفات است نہ علین آنها پس ہمہ اوست گفتن درست نہ باشد بلکه ہمہ از اوست۔ چہ آنچه ذاتی ممکن است عدم است کہ شرارت و نقص و خبیث رائشا است و ہر چہ از جنس کمالات در ممکن پیدا است از وجود توابع آن ہمہ مستفاد از آن حضرت است جل سلطانہ و پر توے است از کمالات ذاتیہ او سبحانہ پس ناچاراً و تعالی نوراً سما نہا و زمین باشد و طو و رائے او سبحانہ ہمہ ظلمت بود بکیف والحدام فوق جمیع الظلمات تحقیق ابن مہبت کما ینبغی در مکتوبے کہ بہ نام فرزند عظمی مرحومی در بیان

پرتو معشوق گرفتار بر عاشق کہ چہ شد : ماہر و محتاج بودیم او بہ ما مشتاق بود

دقیقہ حاشیہ شاہ (حقیقت وجود و تحقیق ماہیات ممکنات نوشتہ است
 طلب فرماید۔ پس عالم با سمر ہا نزد شیخ محی الدین عبارت از اسما و صفات
 است کہ در خانہ علم تمیز پیدا کرہ در مراتب ظاہر وجود در خارج نمودے
 حاصل کردہ است۔ و نزد فقیر عالم عبارت از علامات است کہ اسما و صفات
 واجبی حمل سلطانیہا در خانہ علم در آئینہا منعکس گشتہ اند و در خارج بہ
 ایجاد حق سبحانہ آن علامات با آن عکوس بہ وجود ظلی موجود شدہ پس در عالم
 ثبت ذاتی پیدا شد و اثرات جمعی ظاہر گشت و غیر کمال ہمہ عائد بہ جناب
 قدس او شد حمل و علاء کریمہ۔ مَا أَصَابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ اللَّهِ
 وَمَا أَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ نَفْسِكَ۔ مؤید این معرفت است
 وَاللَّهُ سُبْحَانَهُ أَلَمْ لَهُمْ لَيْسَ اَزِيں تحقیق معلوم گشت کہ عالم در خارج
 موجود است بہ وجود جمعی چنانچہ حضرت حق سبحانہ در خارج موجود است بہ
 وجود اصلی قبل ہذا اِقْبَلْ غَايَةَ مَا فِي الْبَابِ اِيں خارج نیز ظل ہماں خارج
 است در رنگ وجود و صفات۔ پس عالم را عین حق حمل و علاء مَبْلُطُغَةٌ
 نہی توان گفت و حمل یکے بر دیگرے جائز نہ باشد ظل شخص را عین شخص نہ
 می توان گفت۔ لِجُودِ التَّغَايُرِ بَيْنَهُمَا فِي الْخَارِجِ لِأَنَّ الْإِثْمِينَ
 مَتَغَايِرَانِ۔ و اگر کسی ظل شخص را عین شخص بگوید بسبب تسامح و تجاوز

و شاہد است بہ آن کہ گفتہ شد این حدیث قدسیہ کثرت کند
 مَخْفِيًا فَاجَبَبْتُ أَنْ أُعْرَفَ فَمَخَلَقْتُ الْخَلْقَ - اللہ تعالیٰ می فرماید

مذ در حاشیہ
 بیان حضرت خید در احوال حضرت فرمایند -

(بقیہ حاشیہ ۱۵) خواهد بود کہ خارج از مبحث است اگر گویند کہ شیخ محی الدین و
 تابعان او نیز عالم را ظل حق می دانند۔ تعالیٰ پس فرق چہ بود۔ گویم کہ ایشان وجود
 آن ظل را جز در وہم نہ می انگارند و بوی از وجود خارجی در حق آن تجویز نہ می نمایند
 بآنکہ کثرت مہومہ را بہ ظل و وحدت موجودہ تعبیری نمایند و در خارج موجود واحد
 را می دانند تعالیٰ۔ شتات مابینہما۔ پس منشأ حمل ظل بر اصل و عدم آن
 حمل اثبات وجود خارجی گشت مر ظل را و عدم اثبات آن وجود ایشان چون
 ظل را وجود خارجی اثبات نہ می نمایند بپارہ اصل معمول می سازند و این فقیر
 چون ظل را در خارج موجود می داند بہ حمل مبادرت نہ می نماید۔ و نفی وجود اصلی
 از ظل فقیر و ایشان شریک اند در اثبات وجود ظل نیز متفق نیکن این
 فقیر وجود ظل را در خارج اثبات می نماید و ایشان وجود ظل را در وہم و تخیل
 می انگارند و در خارج جز احدیت مجتہدہ را موجود نہ می دانند و عدسات ثمانیہ
 را کہ بہ آرایے اہل سنت و جماعت رضی اللہ تعالیٰ عنہم وجود اینہا در خارج
 ثابت شدہ است نیز جز در علم اثبات نہ می کنند۔ علمائے ظواہر و ایشان رضی
 اللہ عنہم دو طرف اقتصاد را اختیار فرمودہ اند و حق متوسط نسبت بہ این
 فقیر بودہ کہ بہ آن موفق گشتہ۔ اگر ایشان نیز این خارج را ظل آن
 خارج می یافتند از وجود خارجی عالم انکار نہ می نمودند و بہ وہم و تخیل

کہ بودم من گنہ مخفی در غیب پس دوست داشتم کہ معروف شوم و ظاہر
گردم پس پیدا کردم خلق را تا مظاہر من و اسمائے من شنوندہ و این

و بقیہ حاشیہ تلمذ) اقتضای نہی فرمودند و انکار از وجود خارجی صفات واجب
الوجود نیز نہی کردند۔ و اگر علماء از نیز از پس سر آگاہی گشتند ہرگز ممکن را وجود
اصلی اثبات نہی کردند و یہ وجود ظلی اکتفا می نمودند۔ و آل چہ فقیر در بعضی
مکتوبات نوشتہ است کہ اطلاق وجود بر ممکن بہ طریق حقیقت است نہ بہ طریق
مجاز، مدانی این تحقیق نیست زیرا کہ ممکن در خارج بہ وجود ظلی بہ طریق حقیقت
وجود است نہ بر سبیل توہم و تخیل کما زعموا۔

سوال :- صاحب فتوحات بکیہ اعیان ثابۃ را بر رخ گفتہ است ۔
بین الوجود والعدم پس علم بہ طوراً و نیز داخل حقائق ممکنات گشت پس فرق
در میان این تحقیق و آل قول چہ خواهد بود

جواب :- بر رخ بر این اعتبار گفتہ است کہ صدور علیہ را دو رو است
روئے است کہ بہ وجود دارد بہ واسطہ اثبات علمی۔ و روئے است کہ بہ عدم
دارد بہ واسطہ عدم خارجی اذ ان الأعیان ما شمتت کما ائتمت من الوجود
الخارجی عندہ۔ و عدے کہ درین تحقیق اندران یافتہ است حقیقت دیگر
دارد و ہمچنین آنچه در عبارات بعضی اعتراف کہ اطلاق عدم بر نفس رفتہ است مراد
از ان معدوم خارجی است نہ عدے کہ بالا تحقیق یافتہ است و اول تعالی از ان
اسماء صفات کہ در علم تفصیل و تیز یافتہ اند و در مرایاے عدوات منعکس گشتہ

حدیث شریفہ را اگرچہ محدثان حکم بہ ضعف سند آں می کنند لیکن صحیح است
نزد اہل کشف کہ تصحیح کرده اند۔ از جناب سید عالم صلی اللہ علیہ وآلہ وحبیبہ وسلم

بقیہ حاشیہ ۱۵) حقائق ممکنات شدہ اند، وراہِ وراستہ پس با عالم او را
سبحانہ بیچ مناسبت نہ باشد۔ اِنَّ اللّٰهَ لَغَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِيْنَ۔ اورا
سبحانہ با عالم علین و متحد ساختن بلکہ نسبت دادن برین فقیر بسیار گران
است عَزَّوَجَلَّ اِشَانْدَمِنْ حَسْبِنَا رَبِّ۔ سُبْحَانَ رَبِّكَ رَبِّ
الْعِزَّةِ عَمَّا يَصِفُوْنَ وَسَلَامٌ عَلٰى الْمُرْسَلِيْنَ وَالْحَمْدُ لِلّٰهِ
رَبِّ الْعَالَمِيْنَ۔ وَالسَّلَامُ عَلَيْكُمْ وَاٰلِ اَوْلَادِكُمْ

و در مکتوب ۱۲۲ از دفتر سوم نوشته اند۔ این قسم علوم کہ اثبات نسبت
نماید در میان واجب تعالی و ممکن۔ و شرع بہ ثبوت آن با وارد نہ شدہ است
ہمہ از معارف سکر یہ است و از نارسانی است بہ حقیقت معاملہ۔ صحیح
مکن چہ بود کہ ظل واجب باشد۔ تعالی سد واجب را تعالی چرا نطل بود کہ ظل
نہویم تولید بہ مثل است و بی از شاہد علم کمال لطافت اصل است ہر گاہ
حتمتہا رسول اللہ را از لطافت ظل نہ بود خداے محمد را چہ گونه
ظل باشد۔ الخ

و در مکتوب ۲۰۹ از دفتر اول نوشته اند۔ باید دانست کہ حقیقت
شخصی عبارت از تعیین و جوئی است کہ تعیین امکانی اس شخص ظل آن تعیین
است۔ و آل تعیین و جوئی اسمی است از اسمائے الہی ظل سلطانہ

حقیقت واجب حقیقت ممکن

از آنچه گفتیم ظاہر شد کہ
حقیقت واجب سبحانہ و

القیہ حاشیہ ۱۵) کالعلیم والقدید والمرید والمتکلم واثالہا
وال اسم الہی جل سلطانہ رب آن شخص است و میدانی فی وجودی و توابع
وجودی او۔ الخ

در بیان ظل در مکتوب ۸۹ از دفتر سوم نوشته اند: "بدان کہ ظل شے
عبارت از ظهور شے است در مرتبہ ثانی یا ثالث یا رابع۔ مثلاً صورت زید
کہ در مراتب منعکس گشتہ است ظل زید است و ظهور زید است در مرتبہ
ثانیہ و زید فی حد ذاتہ در مرتبہ وجودی خود است کہ بہ ظل خود را در مراتب
ظاہر ساخته است بے آنکہ در ذات و صفات او تلوین و تغییرے رود۔ چنانچہ
گزشتہ۔ رَبَّنَا أَنْتُمْ أَنْزَلْتُمُونَا مِنَ السَّمَاءِ نَارًا عَلَيْهَا لَمْ يَكُن لَهَا قُوَّةٌ
و ہم درین مکتوب قبل ہذا کہ الجبارۃ الی مضت الان نرشتہ اند
کہ بارخدا یا از تنگی عبارات الفاظی کہ شرع بہ اطلاق آن وارد نہ شدہ است
در رنگ ظلمت و غیرہا۔ طلاق می نمایم می گویم۔ وجود ممکن ظل وجود
واجب است۔ تعالیٰ۔ وصفات او ظلال صفات کاملہ او تعالیٰ۔ ازین
اطلاقات ترساں و نرزا نیم و چون اولیا بے تو بہ این اطلاقات سبقت
نمودہ اند، امیدوار عفویم۔ رَبَّنَا أَنْتُمْ أَنْزَلْتُمُونَا مِنَ السَّمَاءِ نَارًا عَلَيْهَا لَمْ يَكُن لَهَا قُوَّةٌ
أَوْ آخِطًا نَا۔ الخ

تعالیٰ وجود مطلق است و حقائق ممکنات شیونیات و تعینات اوست پس واجب ممکن نہ می تواند شد۔ ممکن واجب نہ می تواند شد۔ و مطلق را وجوب لازم است و متعین را امکان۔ و محال است کہ مطلق عین متعین گردد و بجہ کہ اصلاً تغایر نہ ماند و اطلاق مطلق باطل شود و نیز محال است کہ متعین عین مطلق گردد و بطلان تغایر۔ زیرا کہ تعین از متعین باطل و زائل نہ می شود اصلاً و واقعاً۔ اگرچہ زائل می شود در شہود۔ چنان چہ چون سالک در مرتبہ فنا فی اللہ می رسد۔ تعین مشہود و سکے نہ می باشد و او غافل از تعین خود می شود۔ و اما از واقع تعین مرتفع نہ می شود۔

و نیز ظاہر شد کہ حق سبحانہ در کمال اسمائی غنی از عالم نیست
اگرچہ در کمال ذاتی خود مستغنی است۔

(بقیہ حاشیہ ۵) و آن چہ آن جناب قدس سرہ در مکتوب اول از دفتر دوم
نوشته اند کہ تحقیق این معجزات کما بینغی در مکتوبی کہ بہ نام فرزندی اعظمی مرحومی در
بیان حقیقت وجود و تحقیق باہیات ممکنات نوشته است۔ طالب فرماید
این مکتوب ۲۳۴ است از دفتر اول۔ ہر کہ خواہد بہ آن مراجعہ فرماید۔
۵ حضرت مجدد در مکتوب ۲۶۶ از دفتر اول تحریری فرماید کہ اوتعالیٰ غنی
مطلق است ہم در ذات، ہم در صفات، ہم در افعال و در پنج امرے بہ پنج چیز
محتاج نہ بود۔ چنانچہ در وجود محتاج نیست۔ در ظہور نیز محتاج نہ۔ و آن چہ از

حق منزہ و مشتبہ است | و نیز ظاہر شد کہ او سبحانہ و تعالیٰ منزہ
 است در مرتبہ ذات و اوست سبحانہ
 مشتبہ در مظاہر پس اوست جامع میان تشبیہ و تنزیہ۔ و غیبت

و بقیہ حاشیہ اللہ) عبارات بعض صوفیہ مفہوم می شود کہ او تعالیٰ در ظہور کمالات
 اسمائی و صفائی بہ ما محتاج است۔ این سخن بر فقیر بسیار گران است۔ نمی داند
 کہ مقصود از آفرینش ایشان حصول کمالات است مرا ایشان را نہ کمالی
 کہ عاید بہ جناب قدس او تعالیٰ و تقدس۔ کریمہ۔ و مَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَ
 الْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ۔ ای۔ لِيَعْبُدُونِ۔ موبد این معنی است۔
 پس مقصود از خلقت جن و انس حصول معرفت ایشان بود کہ کمال ایشان
 است نہ امری کہ عاید بہ جناب حق سبحانہ۔ و آنچه در حدیث قدسی واقع
 شدہ است فَخَلَقْتُ الْخَلْقَ لِأَعْرِفَهُ۔ مراد از آن جانیز معرفت ایشان
 است نہ آن کہ من معروف بشوم و بہ توسط معرفت ایشان کمالی حاصل نماید
 تعالیٰ اللہ عن ذلک عَلُوا كَبِيرًا۔

این عاجز گوید کہ حضرت ایشان قدس سرچہ کلام جمیل نوشته اند۔
 حق تعالیٰ اجل شانہ می فرماید۔ يٰمُنُوْنَ عَلَيْكَ اَنْ اَسْأَلُوْا قُلْ لَا
 يَسْأَلُوْنَكَ اِسْلَامًا بَلْ اِنَّ اللّٰهَ يَمُنُّ عَلَيْكُمْ اَنْ عَدَاكُمْ
 لِلْاِيْمَانِ اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِيْنَ۔ یعنی منت می نهند بر تو اے محمد
 بہ این کہ ایشان اسلام آوردند۔ بگو۔ مَنِتَّ مِنْهُمْ بِرِسْنِ بِلِاسْلَامٍ اَوْ رَدَدَ

منزہ محض بہ وجہی کہ قابل اوصاف تشبیہ نہ باشد اصلاً۔ چنانچہ اشعر یہ
 می گویند۔ چہ تنزیہ بہ این وجہ تفسیر است۔ و نسبت مشبہ محض چنانچہ
 مجسمہ می گویند۔ چہ این تشبیہ تحدید است واللہ تعالیٰ منزہ است

(بقیہ حاشیہ ۱۵) خود بلکہ اللہ می نہد منت بر شما بر آن کہ ہدایت کرو شمارا
 یہ سوے ایمان اگر ہستید شایان است گویان کہ اسانے کہ ایمان آوردند و
 بذل جان و مال کردہ خورمت دیں کردند منتی بر خدا و رسول وے نہ
 نہادہ اند بلکہ در ادای حق بندگی سعی کردہ اند۔ منت پروردگار را ہست
 کہ ایشان را توفیق دادہ و ابواب سعادت بر ایشان کشادہ شد
 منت مہینہ کہ خدمت سلطان تمی کنی بہ منت شناس ازو کہ بہ خدمت گزار
 ہنگام را اگر معرفت پروردگار حاصل شدہ از تہ جہالت بہ گلزار معرفت
 رسیدہ اند حق تعالیٰ را بیچ فضلے و کمالے حاصل نہ شدہ بلکہ فضل پروردگار را
 است کہ ہنگام را معرفت خود عنایت کردہ۔

حضرت امام ربانی مجدد الف ثانی در مکتوب ۲۷۲ از دفتر اول نسبت
 بہ حضرت نقشبند نوشتہ اند "من بہ این ایک سخن مرید حضرت خواجہ ام و حلقہ
 بہ گوش ایشان " این عاجز گردید کہ من بہ این بیال حضرت ایشان گردیدہ
 ایشانم و حلقہ غلامی بہ گوش نہادہ ام۔ از اولیامے امت شاید کسی مثل این
 گفتہ باشد۔ جزاہ اللہ عن الاسلام و المسالین خیر
 حضرت ایشان قدس سرہ در مکتوب ۹۸ از دفتر دوم نوشتہ اند۔

از ہر لقب و تحدید و ادبجانہ مشبہ است در عین تنزیہ کہ اوست با تنزیہ خود در
منظاہر و منزہ است در عین تشبیہ چہ اعیان ہالک اند و اوست
موجود پس مشبہ بہ چہ چیز باشد ۔

رہیقہ عاشیہ (۵) مکن ہر چہ دارد مستغنا و از حضرت و جوہ است ۔ تعالیٰ و
تذہن از غنا نہ پر خود چیز نیاید وہ است اورا بہ ملاحظہ ظہیرت موجود
خارجہ گفتن اورا شوار است ۔ و شریک ساختن است با او تعالیٰ در اخص
او صاف با و آری تعالیٰ اللہ عن ذلک علوا کبیرا ۔ و این فقیر و بعضی
مکتبہ و رسالت خود کہ عالم را مہر و ناری گفتہ است آں را نیز بہ این
بیالہ را بہ باید داشت ۔ و بر اعتبار ظہیرت کل باید نمود و وجود را کہ
متکبرین مترادف ثبوت و تحقق گنہ اند بہ اعتبار معنی لغوی خواهد بود ۔
و از او بود کجا ثبوت کجا ۔ وجود را ہم نیز از باب کشف و شہود و از اہل
نظر و استدلال عنین حقیقت و ارباب تعالیٰ گفتہ اند و ثبوت از معنی و است
ثانویہ است نہ تانہ ما بینہما فائدہ چنانچہ وجود مبداء ہر
ضروکال است و نشا ہر سر و جمال ۔ عدم کہ مقابل اوست ہر آئینہ مبداء
ہر شہد افسوس بود و نشا ہر تیغ و فساد را گردبال است از و ناشی است و
اگر ذلال است ہم از و پیدا مع ذلک ہنر یا نیز دروے مودع است و
خوبیہا ہم دروے کنون در مقابل وجود خود انبیت مطلق ساختن و لاسی
کفنی گروانیدن از خرمیانے اوست و نیز خود را وقایہ وجود ساختن و

تاویلات اشعریه | و در قرآن مجید نصوص و آلہ بر تشبیہ اکثر انداز
نصوص و آلہ بر تنزیہ و اشعریه درین نصوص

کمر بتاویل بسته اند و نفس تنزیہ را بر آن قرینہ گردانیده اند۔

ابن عربی فرموده | و شیخ اکبر حضرت نجی الدین ابن عربی قدس سرہ
فرموده اند کہ مثل ایشان مثل کسے است

کہ ایمان آوردہ بعض و کفر کنند بعض۔ و نیز می گویند کہ عقل انصاف
او سبحانه بہ اوصاف تشبیہ محال می داند۔ پس
عقل قرینہ است بر تاویل نصوص تشبیہ۔ و شیخ اکبر می فرماید کہ عقل حکم
مما کند بہ ثبوت رسالت رسول و صدق ایشان در اخبار بہ سبب ولایت
معجزہ و رسول کرام خبر داده اند بہ ثبوت صفات تشبیہ پس می باید کہ
بن اخبارات نیز صادق باشد۔ پس بہ ثبوت تشبیہ لازم می آید بر عقل
باز ابار آوردن از احکام نصوص تشبیہ از اعلا تا عقل است پس اعتماد
بر آن نہ شاید۔

(بقیہ ماشیہ اللہ) ضروریات دنیا کس را بہ خود گرفتار ہم از ہنر ہائے
خوب دوست و نیر مرآت وجود گشتن، از اجمال بہ تفصیل آوردن از صفات
مستحسنہ از ست۔ بالجملہ خدمت گار یہائے وجود از ہر پاپاست و حسن و
جمال و کمال بر وجود را از حق و شرف نقص او ہویدا است۔ استغناء بر وجود از
افتقار دوست و عزت وجود از ذل او، و عظمت و کبریائی ہر وجود را

بیان تشبیه و تنزیہ | شیخ اکبر قدس سرہ در بیان تشبیه و تنزیہ
می فرماید۔ ۵

فَإِنْ قُلْتَ بِالْتَّنْزِيهِ كُنْتَ مُقَيِّدًا ۖ وَإِنْ قُلْتَ بِالتَّشْبِيهِ كُنْتَ مُخَلِّدًا
یعنی پس اگر گوی بہ تنزیہ فقط۔ شوی قید کننده مرا اللہ را در غیب۔
یعنی منکر ظہور سے می شوی با وجود آن کہ اللہ تعالیٰ خود را وصف کرده

رہیقہ حاشیہ ۱۵) بہ واسطہ اسفل و دنارت اوست۔ و شرافت وجود از
خاست او پیدا است خواجگی وجود از بندگی او پیدا است ۵
منم کا ستاد را استاد کردم ۛ غلامم خواجہ را آزاد کردم
۱۵ حضرت مجدد قدس سرہ در رسالہ معارف لدنیہ در مدونہ ہفتیم تحریر می فرماید
« تشبیه کہ بعد از تنزیہ ظاہری شود عبارت از انکشاف علیین ثابتہ
اوست و آن چہ جمع می شود از تشبیه و تنزیہ ہمیں تشبیه است کہ از مرتبہ جمع
است و تشبیه کہ پیش از ظہور تنزیہ است و از مرتبہ فرق است۔ در وقت
ظہور تنزیہ محو و متلاشی می گردد و ناب جمع شدن بہ او نہ دارد۔ و معنی جمع میان
تشبیه و تنزیہ آن است کہ متعلق ادراک بسیط کہ ہماں تنزیہ است۔
بعد از تنزل در پرودہ صفات الہیہ کہ علیین ثابتہ مشتمل بر آن است تشبیه
گشتہ در علم می آید۔ و متعلق ادراک مرکب می گردد۔ پس مقام تکمیل ہمیں
جمع بین التشبیه والتنزیہ باشد۔ زیرا کہ صاحب تنزیہ فقط قادر نسبت
بر اخصار ذات در مدبر کہ۔ چہ علم ذات نہ می باشد مگر در پرودہ صفات الہیہ

است بہ پودن و س کے ظاہر۔ و اگر قوی گوئی بہ تشبیہ چنانچہ مجسمہ می گویند
اللہ تعالیٰ نسیم و مشبہ است پس می شوی حد کنندہ مر اللہ تعالیٰ را
با وجود س کے کہ اللہ تعالیٰ حد نہ دارد و بازی فراید۔ ۵

و بقیہ حاشیہ ۵؛ کہ عین ثابتہ مشتمل بر آن است۔ و عین ثابتہ بر و منکشف
نہ شدہ۔ پس کسی کہ علم بہ مطلوب نہ دارد غیر را چہ گوئی بہ آن اعلام نماید۔ و
مطلوب حقیقی را در پرده صفات کونیہ نہ می توان دانست کہ طاقت مرآتیت
آن نہ دارد لا یجمل عطاء یا الملک الا مطایا ۵
و در معرفت ہستم نوشتہ اند: فعل و صفت حق سبحانہ و تعالیٰ چون ذات
او تعالیٰ یگانہ است کہ اصلاً گنجائش کثرت نہ دارد۔ غایۃ مافی الباب چون
ذات او تعالیٰ و تقدس بہ امور متکثرہ متمایزہ تعلق پیدا کرد فعل و صفت او
نیز تعلق پیدا کردند۔ چہ اینہا در خارج عین ذات اند۔ پس ہمچنان کہ ذات
بہ واسطہ تعلق بہ اشیاء متعددہ، ذوات می نماید فعل و صفت او نیز بہ
واسطہ تعلق، متعددہ و متکثرہ می نماید، مثلاً فعل حق سبحانہ و تعالیٰ از ازل
تا ابداً یک فعل است و ما امرنا الا واحداً کلمہ بالبصر۔ لیکن
چون متعلق این فعل اشیائے متعددہ است آن فعل نیز متعدد و ہمچنان
و چنان کہ ذات جامع جمیع اشیاء است فعل و صفت او نیز جامع اشیاء اند
کما ہست۔ پس ہماں یک فعل در جائے بہ صورت اشیاء ظہور می کند۔
و در جائے بہ رنگ امانت می برآید و در محلے ہماں فعل را انعام و

وَإِنْ قُلْتُمْ بِالرُّسُلِ كُنْتُمْ مَسْئُورِينَ وَكُنْتُمْ إِمَامًا فِي الْمَعَارِفِ سَيِّدًا
 یعنی اگر قائل شوی برپسرد و از تنزیه و تشبیه یعنی به بودن حق سبحانه
 منزله در علمین تشبیه و مشبه در علمین تنزیه - شوی مسرد در معرفت

ولقیه حاشیه ۱۲) واکرام می گویند - و در محل دیگر ایلام و اسقام می نامند و
 همچنین کلام که صفت اوست سبحانه به یگانه است و از ازل تا ابد به همان یک سخن
 متکلم است - چه خرس و سکوت بر آن حضرت بمل ذکره بمانز نیست و همان
 یک کلام به واسطه تعلق به محال مختلفه کلمات متعدده و صیغ متباینه می نمایند -
 گاهی آن را امر می گویند و گاهی نهی و گاهی اسم می خوانند و گاهی حرف ، و علی
 هذا القیاس - الخ -

و جناب ایشان در مکتوب ۲۴۲ از دفتر اول می نویسند بعضی از جامعان
 تنزیه و تشبیه گویند که ایمان به تنزیه همه مؤمنان را حاصل است و عارف آن
 است که ایمان به تشبیه بان جمع کند و خلق را ظهور و الق بنید - و کثرت را
 سکوت و وحدت و اندو صانع را در هنج مطالعه کند - با جمله توجیه تنزیه
 صرف نزد ایشان نقص است و شهود و هرت بل ملاحظه کثرت عیب -
 ایں جماعه متوجهان احدیته صرف را بے مطالعه کثرت تحدیدی دانند
 و تقبیدی انکارند - سُبْحَانَ اللَّهِ وَبِحَمْدِهِ - دعوت انبیاء
 علیهم الصلوات و التسلیمات به تنزیه صرف است - و کتب سماوی
 ناظر به ایمان تنزیه ای است - انبیاء علیهم الصلوات و التسلیمات

الہی و شونی تو اہم و سرور در معارف آن وقت۔ یازمی فرماید۔
 فَمَنْ قَالَ بِالْإِشْفَاعِ كَانَ مُشْرِكًا ۖ وَمَنْ قَالَ بِإِلَهِكَ كَانَ مُوَحِّدًا ۗ

بقیہ حاشیہ ۱۲) نفی الہیہ بالعلم آفاقی و انفسی می نمایند و بہ الباطال اینہا دعوت
 می فرمایند بیچ شنیدہ کہ پیشبرے دعوت بہ ایمان تشبیہ نموده است و خلق را
 ظہور خالق گفتہ جمیع پیغمبران علیہم الصلوٰت و التسلیمات در کلمہ توحید واجب
 ان وجود تعالی و تقدس تہنق اند۔ و نحو باب ادون او سبحانہ می نمایند
 قَالَ اللَّهُ تَبَارَكَ وَتَعَالَى ۚ قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى
 كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللَّهَ ۚ وَلَا نُشْرِكَ بِهِ
 شَيْئًا ۚ وَرَأَىٰ يَاجُوجَ وَمَاجُوجَ بَعْضُهُمْ أَعْيُنَ آخَرِهِمْ ذُوقُوا عَذَابَ اللَّهِ ۚ فَمَنْ
 تَوَافَقُوا فَلْيَؤْمَرُوا بَشَيْءٍ ۚ وَأَيُّكُمْ مُّسِيءٌ ۚ وَمَنْ جَاءَ مِنْكُمْ بِبُرْهَانٍ
 بے نہایت اثبات می نماید۔ و ہمہ اخبارات ریب الارباب بخیل می کنند۔ و
 کتاب و سنت را کہ در مطب خود مشہر و آرند۔ الکتاب۔ هو الاول
 والاخر والظاهر والباطن۔ وَمَا رَعَيْتَ اِذْ مَرَّمْتَنَا
 وَلَكِنَّ اللَّهَ رَحِيمٌ۔ اِنَّ الَّذِي يَنْبَغِي بِكَ اِيْمَانًا يَحْرِيكَ شَيْءٌ وَاَنْتَ
 يَدُ اللَّهِ فَوْقَ اَيْدِيهِمْ۔ وَالسَّنَّةُ۔ اَللّٰهُمَّ اَنْتَ الْوَلِيُّ
 فَلَيْسَ قَبْلَكَ شَيْءٌ وَاَنْتَ الْاٰخِرُ فَلَيْسَ بَعْدَكَ شَيْءٌ وَاَنْتَ
 الظاهر فلَيْسَ فَوْقَكَ شَيْءٌ وَاَنْتَ الْبَاطِنُ فَلَيْسَ رُوْنَكَ
 شَيْءٌ۔ بیچ استشہاد نیست زیرا کہ این عبارات حصہ از برائے نفی کمال

یعنی آپس کسے کہے کہ یگوید بہ اشفاق یعنی شمع بود ان وجود یعنی وجودات
متبروہ مہاین اند حق را وجود علیحدہ ممکن را وجود علیحدہ پس

بقیہ ہا شیعہ شیعہ و وجود از ما سوا است یا بلع و جہ نہ نفی اصل وجود -
پہ ان کہ فرمودہ - لا صلاۃ الا بفاختہ الکتاب - و فرمودہ - لا ایمان
بقرآن الا ما انہ لہ - و امثال آن در کتاب و سنت بسیار است - بین
ترجمہ نہ تاویل تصویب است چنان کہ گمان بردہ اند بلکہ حمل تصویب است بر
کمال بلاغت - انج -

و در ہمیں مکتوب فیما بعد نوشته اند کہ دفع دو بینی کہ شرک طریقت است
بہ توحید شہودی حاصل می شود و توحید وجودی در ال موطن بیچ در کار نیست
باید کہ شہود و کمال و عجز او غیر از یک ذات مقدسہ اہرہ دیگر نہ بود تاقت
محقق شود و شرک از نیت مندرج گردد - و در ہر ذکہ کتاب را تہائی بینند
و ستارہ ہا را نہ می بینند دفع دو بینی حاصل است - ہر چہ از شر ال از ستارہا
در روز موجود بود نہ می شود ان است کہ یک آفتاب شہود بود و ستارہا
سہر و م باشند یا موجود - بلکہ گوئیم کہ کمال فنادران صورت است کہ اشیا موجود
باشند و ستارہا از کمال گرفتاری کہ بہ مطلوب نفسی دارد بہ پنج چیز التفات نہ
نمایند بلکہ پنج چیز را مشاہدہ نہ کنند و پنج چیز در دیدہ بصیرت آونہ در آید - و اگر
اشیا معبرونہ باشند ان از کہ محقق شود - و فانی از کہ بود - و کرا فراموش
سازد -

او مشرک است و شریک اللہ تعالیٰ را گردانیدہ و این شرک خفی است و
کسے کہ بگوید بہ واحد بودن و فرد بودن وجود۔ کہ وجود نفس ذات حق است

و بقیہ فاشیہ ۱۵۲) اول کسے کہ تصریح بہ توحید و جوہی کردہ است شیخ محی الدین
ابن العربی است۔ عبارات مشائخ ما تقدم ہر چند از توحید و اتحاد خبر می دہد۔
آقا قابل حمل اند بر توحید شہودی۔ چہ ہر گاہ فی حق را جل شانہ نہ بینند۔
بعضے گویند۔ لیس فی جبتی سیوی اللہ و بعضے نہ اے سبحانی زند
و بعضے۔ لیس فی اللہ اریغیرہ و یا سائرا در وہندہ این ہمہ گلبہا است
کہ از مشائخ یکہ بینی می شکفد۔ بیچ کلام را دلالت بر وحدت وجود نیست۔
و بعد قلیل نوشتہ اند: حضرت خواجہ نقشبندی فرماید۔ پیر چہ دیدہ شد
و شنیدہ شد و دانستہ شد آل ہمہ غیر است۔ بہ حقیقت کلمہ لانی باید کرد۔
پس شہود و وحدت در کثرت نیز شایان نفی گشت۔ و پیر چہ شایان نفی است
از ان جناب قدس منتهی است۔ این کلام حضرت خواجہ مرا ازین شہود بر آورده
است و از گرفتار یہائے مشاہیرہ و معاینہ نجات بخشیدہ و رخت را از علم بہر
کشید و از معرفت بہ حیرت برود۔ جزاکا اللہ سبحانہ عنی خیر الجزاء۔
من بہ این یک سخن مرید حضرت خواجہ ام۔ و حلقہ بہ گوش ایشان۔ و الحق از
اولیا کم کسے بہ مثل ابن ہبارت تکلم نمودہ است۔ و جمیع مشاہرات و مواینات
را برین نہج نفی ساختہ۔ درین مقام حقیقت این سخن ایشان کہ فرمودہ اند۔
معرفت، خدا بہ ہزار لدین حرام اگر ابتداءے او انتہائے بایزید نہ باشد۔ باید

و واحد است و کثرت مطاہر او مبنائی وحدت نیست پس ہست آن
شخص موحد۔

بازی فرماید :

فَايَاكَ وَالشَّيْبَةَ اِنْ كُنْتَ تَانِيًا يَا وَيَاكَ وَالْآنُزِيلَةَ اِنْ كُنْتَ مَوْجِدًا
لفظ ثانی یا میفرماید اسم فاعل بمعنی ثنا کننده و یا بمعنی دومی است

رابعہ حاشیہ ۱۵) جست چہ بایزید با آن بزرگی از شہود و مشاہدہ نہ گزشتہ
است روز تنگنائے سبحانی قدم بیرون نہ زدہ۔ بہ خلاف حضرت عابد
کہ بہ یک کلمہ لا نفی جمیع مشاہدات او فرمودہ اند و ہمہ را غیر حق ساختہ یجس
سُلْطَانًا ذُو سَمَرِيَّةٍ او نزد خواہہ تشبیہ است، و بے چون او چون، و کمال او
نقص پس تا چار انتہائے او کہ از تشبیہ نہ گزشتہ است ابتداءے خواہہ
باشد۔ پتہ برایت از تشبیہ است و نہایت بہ تنزیہ۔ مگر بایزید را در آخر
حال برین نقص اطلاع بخشیدند کہ نزدیک بہ احتضار می گفت۔ مَا ذَكَرْتُكَ
إِلَّا عَنْ غَفْلَةٍ وَمَا خَدَمْتُكَ إِلَّا عَنْ فَتْرَةٍ۔ حضور سابق را غفلت
دانست کہ حضور او نہ بود بلکہ حضور ظلی بود از ظلال و ظہور کے بود از ظہور است
پس تا چار از دو مائل باشد۔ حَتَّى سُلْطَانًا ذُو سَمَرِيَّةٍ وَرَأَى الْوَرَا
است۔ الخ

۱۲) قولہ ثنا کنندہ۔ کذا فی الاصل، و فی اللسان۔ و اتنی علیہ خیراً و الاسم الثناء
وقال ابن اعرابی یقال اتنی اذا قال خیراً او شرّاً و اتنی اذا اغتاب۔

جب ۱۸ ص ۱۳۴

یعنی بازوار نفس خود را از تشبیه مفرد اگر هستی تو ثنا کنندہ و یا اگر هستی
 تو دوم حق در وجود یعنی قائل تشبیه بہ این طریق مشکوک خود را یک موجود
 دانی و حق را موجود دوم باین از خود و مشبہ با کہ باہر قائل تشبیه شوی در
 منہا پر مشبہ و بازوار نفس خود را از تنزیہ اگر باشی تو مفرد یعنی جدا کنندہ
 مرنزیہ را از تشبیه و بالجملہ باید کہ قائل شوی بہ تشبیه در عین تنزیہ و بہ
 تنزیہ در عین تشبیه ۔ بازی فرماید ۔

فَمَا أَنْتَ هُوَ بَلْ أَنْتَ هُوَ وَتَدْرَأْنِي ۖ عَيْنِ الْأُمُورِ مَسْرُحًا وَمَقِيدًا
 یعنی پس نیستی تو عین آن حق ۔ چہ حق وجود مطلق است و تو مقید و
 متعین هستی ۔ متعین چہ گوئہ عین مطلق باشد ۔ بلکہ تو عین حق هستی ۔
 حسب حقیقت کہ حق متعین شدہ است در تو ۔ و می بینی حق را در عین
 موجودات سرح ۔ خلاص از قید تعین ۔ و مقید بہ قید تعین ۔ یعنی ظاہر
 درین متعین ۔ فَلَا مَوْجُودَ وَلَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ ۔

مثنوی | مولوی جلال الدین رومی قدس سرہ می فرماید :-

نام مصوّر را مصوّر گفتند باطل آمدنی ز صورت رستند
 نام مصوّر با مصوّر پیش اوست کو سہم مغز است بیرون شد ز پو
 یعنی اللہ تعالیٰ را نام مصوّر و بی صورت گفتن تو یعنی منسزہ
 گفتن تو باطل آمد چہ پیش مصوّر دزی صورت گفتن باطل آمد
 بی خلاص شدن از صورت و نسبت این گفتن تو از صورت خلاص
 شدن ۔ یعنی تنزیہ محبوب قول باطل است کہ این تنزیہ نیست

حقیقتہً بلکہ تشبیہ بہ مجردات و تقییدات است۔ یہ بودن و سے بر صورت و تعین مجرد از مرکب باین مرا جسم را در وجود۔ و ہمچنین تشبیہ محجوب قوا باطل است کہ تقیید است بہ وجود در تعین اجسام۔ نامصنوع یا مصنوع یعنی منزہ و مشہہ گفتن پیش آن کس است کہ ہمہ منکر است کہ بودن شدہ است از پوست۔ یعنی فانی فی اللہ گشتہ و باقی بہ بقائے حق شدہ و حقیقت امور بروے مکشوف گشتہ۔ او تنزیہی گوید در عین تشبیہ، و تشبیہی گوید در عین تنزیہ چنانچہ در ابیات سابقہ فرمودہ اند۔

از توایے بے نقش با چندیں صور : ہم مشبہ ہم منزہ غیرہ سر

و منکران از متکلمین و فلاسفہ

گا ہے البطل آن یہ این وجہ

مخالفت توحید و وجودی

می کنند کہ آن چہ گفتہ شدہ است مخالف عقل است، و بدیہتہ عقل حکم می کند بہ اتحالت ظہور واحد در کثیر۔ پس وحدت وجود راست نہ می شود۔

و جواب آن این است کہ بے عقل متوسط کہ متراض است بہ کسب علوم بہ استدلال عقلیہ، وحدت وجود و ظہور واحد را در کثیر محال می داند لیکن حکم این عقل اعتبار نہ دارد و استدلال این عقل خالی از اغالیط نیست۔ ثنوی۔

پائے استدلالهاں چوبین بود پائے چوبین تخت بے تکمین بود

و اگر عقل حقیقت واقعی همه امور از استدلال خود یافته حاجت
 سوئے ارسال رسل و انبیاء شدی۔ و چون حاجت بعثت رسل
 و انبیاء شد معلوم شد که عقل استدلالی قاصر است از ادراک اسرار
 الهیہ پس حکم عقل استدلالی لایق تعویل و اعتماد نیست و این حکم
 بدائتہ عقل نیست۔ بلکہ حکم و ہم از علیہ اضلال شیطان است
 کہ او حکم باطل را بدیہی می نماید لهذا عقل استدلالی مشوش است
 درین حکم۔ گاہی بہ بطلان ظهور واحد در کثیر حکم می کند و گاہی تجویز
 آن می کند۔ نہ می بینی کہ این عقل حکم می کند بہ وجود باہتیت واحد کہ
 آن را کمالی طبیعی می نامند و را خصوص کثیر لیس کجا ماند باہتیت استحالہ
 ظهور واحد در کثیر۔ و اما عقل کامل کہ منور بہ نور الہی است و تابع
 رسل کرام است و ایمان بہ آنچه اخبار کردند رسل۔ آورده است۔ بے
 تاویل ندوم را از مشکلات رسل و انبیاء و بہ کشف صحیح معارضہ کتابیا
 و سنت می گیرد و این عقل واجب الاتباع است و این عقل ظهور
 واحد را در کثیر مجال نہ می داند بلکہ او مشاہدہ این ظهوری کند و این را
 ثابت و واقع می داند۔

انکار متکلمین | و منکر آن از متکلمان خاصہ تہ می گویند

لکن خاصہ یعنی این حکم غایتہ از متکلمان است۔ فلا سفر ادران شرکت
 نیست۔ بہ خلاف حکم سابق کہ متکلمان و فلا سفر ادران شرکتی بودند۔ ۱۲ مؤلف

در ابطال - کہ وحدت وجود و ظهور حق در کثرت ممکنات مخالف شریعت عمراً
است و شریعت بہ ابطال ان حکم می کند -

۱۵۱ حضرت مجدد قدس سرہ در مکتوب ۲۹۱ از دفتر اول نوشتہ اند: منشأ
توحید وجودی جمع را کثرت مہار است مراقبات توحید است و تعقل معنی
کلمہ طیبہ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ - بہ - لَا هُوَ جَدُّ إِلَّا اللَّهُ - ظهور این
قسم توحید بعد از تخیل و تامل و تخیل بہ واسطہ استیلائے سلطان خیال است
کہ از کثرت مزا اولت معنی توحید این معرفت در تخیل نقش بستہ است و
چون بہ تخیل جامع محمول است بہ آئین محلول است - صاحب این توحید
از ارباب احوال نیست - چہ ارباب احوال ارباب قلب ہاند - او از مقام
قلب درین وقت خبر نہ دارد علمی پیش نیست (یعنی این توحید علمی است
لا غیر) لیکن علم را در جہات است یعنی ہا فوق بعضی - چہ دیگر انشا توحید
وجودی انجذاب رحمت قافی است کہ ابتداء بہ ادکار و مراقبات عالی از تخیل
معنی توحید است اشتغال نمودہ اند بہ جد و جہد یا بہ مجرد سابقہ عنایت
بہ مقام قلب رسیدہ اند و جذبے پیدا کردہ اند و این مقام اگر بر ایشان
جمال توحید وجودی ظاہر شود سبب آن علیہ محبت محبوب خواهد بود
کہ ماسوائے محبوب را از نظرشان مخفی ساختہ است و مستور گردانیدہ و
چون ماسوائے محبوب را نہ می بینند و نہ می یابند لاجراً جز محبوب را موجود
نہ می دانند - این قسم توحید از احوال است و از علت تخیل و نشانیہ توہم

و جوابش آن است که شریعت آن نیست که ممکن است که مسکلمان از آرائے
خود استخراج کرده اند مسئله وحدت الوجود اگر مخالف این آراء باشد
پس ضرر نمی دارد۔ بلکه شریعت آن است که اللہ تعالیٰ خبر داده است

بقیه حاشیه ۵۸) پاک و مبرّاء۔ و اگر این جماعہ از باب قلوب را از ہماں
مقام بہ عالم بازگردانند محبوب خود را در ہر ذرّہ از ذرات عالم مشاہدہ
می نمایند و موجودات را مبرا یا و مجالی حسن و جمال محبوب می دانند۔ اگر بعض
فصل خداوندی جلّ شانہ از مقام قلب بر آمدہ متوجہ جناب قدس مقالب
قلب گردند۔ این معرفت تو حیدی کہ در مقام قلب پیدا شدہ بود و بہ
ذوال می آرد۔ ہر چند در معارج عروج معبود نمایند خود را بہ این معرفت
بہ مناسب تری یابند۔ جمعے از این ہا تا بہ حدّ انکار و طعن می رسند۔ بر
از باب آن معرفت مثل رکن الدین ابوالمکارم شیخ علاء الدولہ سمنانی و بعضے دیگر
را بعد از ذوال این معرفت بہ نغمی و اثبات آن کار سے نہ می ماند۔ کاتب این
سطور از انکار از باب این معرفت تمحاشی می نماید۔ و از طعن ایشان نمود
را دور می دارد و انکار و طعن را وقتے مجال باشد کہ از باب آن حال را
در ظہور آن حال قصدے و اختیارے باشد۔ بے ارادہ ایشان۔ این
معنی را ایشان ظاہر شدہ است۔ ایشان مغلوب آن حال ماند۔
پس ہر آئینہ معذور باشند۔ لَا سَدَّ قَلْبًا لِّعَلَّامٍ عَلِيمٍ
اللہ تعالیٰ۔ الخ۔

بر لسان محمد صلی اللہ علیہ وآلہ واصحابہ وسلم۔ وآن کتاب و سنت است
 واین وحدت وجود و ظهور واحد در کثیر مخالف کتاب و سنت نیست۔ و
 نیست مخالف مگر تاویلات متکلمان را کہ مر کتاب و سنت راست۔
 وسید الطائفہ جنید بغدادی قدس سرہ فرمودہ اند کہ علمنا ہذا
 مقیداً بالکتاب والسنتہ۔ یعنی علم ما کہ قوم صوفیہ ایم۔ این کہ از
 کشف حاصل است، مقید است بہ کتاب و سنت۔ و کتاب و سنت
 مؤید اوست۔ و تا یہ کتاب و سنت ظاہر است۔ ازان جملہ کلمہ توحید
 است۔ لا الہ الا اللہ۔ چہ معنی تبادہ بلا تاویل آن است۔ کہ هیچ
 الہی موجود نیست مگر اللہ۔ پس ازان لازم کہ ہر چیز کہ الہ است عین
 اللہ است۔ والہ عبارت از معبود است و معبود در لغت عبارت
 است از آنکہ پیش وے کسے متذلل شود۔ و نیست موجودے کہ پیش
 وے موجود آخر متذلل نیست۔ پس لازم آمد کہ ہر موجود عین اللہ
 باشد بہ حسب حقیقت۔ پس معبود در ہر الہ و حقیقت اللہ است۔
 کہ درو۔ ظاہر است اگرچہ عابد از راہ حماقت نہ داند۔
 و متکلمان در کلمہ توحید تاویل می کنند بہ این وجہ کہ نیست الہ
 حق کہ شرع اجازت دادہ باشد بہ عبادت آن موجود مگر اللہ۔ پس
 اگر الہ باطل کہ شرع اجازت بہ عبادت آن نہ دادہ است موجود باشد
 مضائقہ نہ دارو۔ و نہ ہمیدہ اند کہ این تاویل بعید محض است۔
 عبارت ہر آن دلالت نہ دارو و خصوص در بند و خطاب۔

مکالمہ پاکفار قریش

و نیز چون سید عالم صلوات اللہ وسلامہ
علیہ وآلہ واصحابہ فرمود بہ کفار قریش

کہ یک کلمہ است کہ اگر شما یان بہ صدق بگویند مالک عرب و عجم می شوید
پس ابو جہل گفت - آیا کلمہ واحدہ است حضرت سید عالم صلی اللہ علیہ
وآلہ واصحابہ وسلم فرمودند - بلے کلمہ واحدہ است - پس ابو جہل و دیگر
حاضران از کفار قریش گفتند - کلمہ واحدہ را قبول می کنیم بلکہ وہ کلمہ
را - پس حضرت سید عالم صلی اللہ علیہ وآلہ واصحابہ وسلم فرمودند - بگویند
لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ - پس کفار مذکورین مستنفر شدند و در تعجب ماندند -
و گفتند کہ کیف یسبح الخلق اللہ واحد - یعنی چہ گونه وسعت خواهد کرد
خلق را یک الہ - خلق کثیر است والہ واحد - و واحد وسعت نہ می کند
کہ تعینات کثیرہ در وے حاصل شوند - و نیز گفتند اجعل الالهة
إلها واحداً إن هذا الشئ عجب - یعنی آیا گروانیدہ است
محمد صلی اللہ علیہ وآلہ واصحابہ وسلم آلہہ کثیرہ را الہ واحد و این شی
عجیب است - و بعضی از کافران گفتند - مَا سَمِعْنَا بِهَذَا فِي
الْمَلَّةِ الْآخِرَةِ - یعنی نہ شنیدیم مایان این کہ آلہہ کثیرہ الہ واحد
باشد در ملت دیگر - پس باید نگری درین قضیہ بہ عین الصاف کہ
مخاطبان از کلمہ توحید ہمیں فهمیدہ اند کہ آلہہ کثیرہ علیین اللہ اند و در
تعجب ماندند - و اگر در فہم ایشان می آمد کہ الہ حق علیین اللہ است
نہ الہ باطل پس تعجب چہ گونه از آنتہا صادر می شد - مخاطبان اہل

لسان بودند۔ ہرچہ فہمیدند معنی لفظ ہمون است۔ و حضرت سید عالم
 صلی اللہ علیہ وآلہ واصحابہ وسلم انکاراں فہم نہ فرمودند کہ مراد از لفظ
 الحق است و ازین جعل آریہ کثیرہ الہ واحد لازم نہ می آید۔ پس
 معلوم شد کہ معنی کلمہ توحید نفی جنس الہ است مگر اللہ تعالیٰ۔

و نیز یہ روز قیامت وقتے کہ کافران خواہند گفت بتاں و غیرہ
 معبود ہائے خود را کہ مایاں اینہا را کہ من دون اللہ اند می پرستیدیم
 آن معبودان خواہند گفت۔ ایشان کاذب اند و رین قول۔ پس حکم بہ
 کذب ایشان نیست مگر بہ جہت آن کہ این عبادت و پرستیدن در
 حقیقت عبادت حق بود کہ در محلی و تعیین ظاہر بود۔ و عبادت این
 متعین نہ بود۔ پس قول این کافران کہ مایاں این متعینات را کہ سوای
 اللہ اند می پرستیدیم کذب و بہتان است۔

ظہور واحد در تعینات کثیرہ | و از آنچه کہ گفتہ شد معلوم شد
 کہ ظہور حق واحد در تعینات
 و مظاہر کثیرہ عین شریعت است۔ حاشا کہ مخالف شریعت باشد
 و رسل صلوات اللہ علیہم از لوح و شعیب و صالح و ہود و عورت
 نہ کردند مگر بہ سوئے اللہ کہ ظاہر در مظاہر است چنان کہ اللہ تعالیٰ
 حکایت می فرماید۔ کہ این رسل بہ قوم ہائے خود گفتہ اند۔
 اعبدوا اللہ ما لکم من الہ غیریہ۔ یعنی عبادت کنید اللہ را۔
 نیست الہی مر شمارا غیر دے۔ یعنی ہر الہ کہ شما یان او بہتیت دران

گمان فی کفید علین وکے امت و تمہوں معبود است در پھر محلی و در پھر
تعیین پس این تعینات را بزارید و عبادت آن کس بکنید کہ فی پھر
است و ان تعینات و ان الت است و عبادت منظر بزارید۔

فاین آیت نص است بوجہ الہی غیر وکے نیست۔ و متشمان
بیراویل خود کہ سبتہ کو پیدا کرد از الہ الحق است کہ در شرح
فی و تا آل منوش نیست۔ و نہ فریبند کہ ازین قول لازم می آید۔
کہ در رس صلوات اللہ علیہم ورا و ان خطاب بہ کلام متداول کنند
و بچہ یک انایشان نکات کلام سرتک در مطلب نہ فرایند۔ و این
بجائزہ فی وار و لکرموکف العقل، و این ظاہر است و لکن
ان يجعل بالک لکوسرا افها لک من لوسرا۔

و نیز الشرف مودہ و کف اللہ فی استمادات و الامراض۔ یعنی
تمہوں الشرف و اسمانہا و زمین است و این آیت نص است در ان کہ
اللہ تعالیٰ ذل بہر است در مساوات و ارض و در پھر منظر و متکلمان خوش
تا و بی می بانند و می گویند کہ بقول اللہ و آیت بہ معنی معبود است۔
یعنی اوست عبادت کرد شدہ۔ و مساوات و ارض۔ و نہ فریبند کہ
افند اللہ علیہم ذات واجب الوجود است۔ و اطلاق در غیر معنی وکے روا
نیست۔ و با وجود این چون کہ معنی آل باشد کہ اوست معبود در
سماوات و ارض۔ پس لازم آید کہ ہر چہ معبود است در سماوات
و ارض علیہ اللہ باشد و این معنی مطلوب ما است۔ مگر آن کہ باز

معبود را مقید به عبادت شرعیہ نہ کنند پس در این صورت کلام الہی از
جملہ الفاظ می گردد۔

و نیز اللہ می فرماید **صَوَّرَ الَّذِي فِي السَّمَاءِ إِلَهًُ وَفِي الْأَرْضِ
إِلَهًُ يَعْنِي أَنَّ اللَّهَ أَنْ كَسَّ اسْمَكَ** کہ در آسمان الہ است و در ارض
الہ۔ و این آیت نص است در آن کہ اللہ تعالیٰ عین ہر الہی است
کہ در آسمان و زمین اند۔ و تم کلہما بزرنا و بل غیر و کمر بستہ اند و التفات
بہ آن تکرارہ اند۔

و نیز اللہ تعالیٰ می فرماید۔ **إِنَّ الَّذِينَ يُبَايِعُونَكَ إِنَّمَا
يُبَايِعُونَ اللَّهَ يَكُ اللَّهُ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ** یعنی کسانے کہ بیعت تو
کرده اند بیعت نہ کروند مگر اللہ را پس معلوم شد کہ رسول صلی اللہ
علیہ وآلہ و اصحابہ وسلم عین اللہ بود۔ و صحابہ در وقت این بیعت مشاہد
اللہ بودند۔ و رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ و اصحابہ وسلم کہ منظر و سہ
است۔ تا کہید فرمود اللہ تعالیٰ این معنی را فرمود کہ دست اللہ بر
دست صحابہ مباہیین است و آن جانہ بود مگر دست رسول
سید عالم بر دست آن مباہیین پس معلوم شد کہ رسول اللہ
صلی اللہ علیہ وآلہ و اصحابہ وسلم عین اللہ بود در مشاہدہ صحابہ
مباہیین پس دست رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ و اصحابہ وسلم دست
اللہ است در مشاہدہ۔

و آیات و احادیث بسیار ^{اللہ} موبد این معنی است کہ حق ظاہر است

تکلیفین آیات و احادیث را در حاشیہ علی مطالعہ نمایند۔

درین مظاہر ممکنہ لیکن ذکر آن نمودی تطویر است لہذا ترک کردہ شد
 سوال :- اگر کسی گوید کہ چون این شہ و سہا
 عبادت مظاہر | مرئی و غیر آن از موجودات مظاہر و مجالی
 حق اند و یا حق اتحاد دارند پس عبادت اینہا مذموم و مشروع نہ باشد
 کہ این عبادت حق است ۔

پس می گویم در جواب کہ عبادت این مجالی و مظاہر بہ دو گونه
 است ۔

یکی :- عبادت این متعین بہا آنہ متعینہ کہ پس این عبادت
 شرک است و ظلم عظیم است ۔ و انبیا و رسول برائے آن مبعوث اند
 کہ ازین شرک بازدارند ۔ و عابد این متعین بہا آنہ کہ متعین است
 خواہ این متعین را باین حقیقت از انداز چہل خود ۔ یا از
 شیوات ^{کلیہ} و سے بداند ۔ لیکن در نسبت سے عبادت آن متعین خاص
 باشد ۔ و خواہ این متعین را الہ حقیقی داند ۔ و خواہ مقرب بہ سوسے
 الہ حقیقی داند بہ ہر حال مشرک است و ظالم است ۔ ظلم عظیم و
 مخدرفی التار است و معفو و مغفور نہ خواہد شد ۔

دیگر :- وجہ عبادت آن است کہ عبادت کند اللہ را کہ ظاہر
 است درین مجالی ۔ چنان کہ سجدہ کند بہ سوسے این متعینات

کلیہ بیان شیوانات را در حاشیہ سے مطالعہ نمایند ۔

لیکن مقصود و منوی او کے باشد سجدہ اللہ ظاہر نہ سجدہ مرظہ ممکن۔
پس این منظر قید عبادت و کے تعالیٰ شدند پس باید دید کہ اگر
شرع شریف قبلہ ساختن این محلی را تجویز کرده۔ چون کعبہ پس عبادت
یہ این وجہ روا است بلکہ واجب۔ و اگر شرع اجازت نہ دادہ است۔
چون عنہم و غیر آن پس عبادت بہ این وجہ حرام است و مبعد است
انہ حق و مشاہدہ حق۔ و سر در آن نایب است کہ اگر چہ ظاہر حق
واحد است در این محالی۔ و لیکن در ہر محلی تعیین است کہ در محلی
دیگر نسبت۔ و ہر تعیین خواص لازمیہ و عارضیہ دارد۔ پس از لوازم
بعضی تعیینات آن است کہ قبلہ عبادت باشد کہ عبادت حق ظاہر
در آن کردہ آید و از لوازم بعضی آن است کہ قبلہ عبادت نہ ساختہ شود
و عبادت در آن نہ کردہ آید۔ و اگر کسی آن را قبلہ عبادت کند مستحق عذاب
و ظر و باشد۔ و همچنین تمام اعمال مکلف اگر چہ از شیونات حق اند لیکن
از لوازم بعضی اعمال و تعیین آنها آن است کہ عامل بہ آن اعمال
مستحق ثواب و رشائے حق و قرب الی اللہ باشد۔ و لوازم بعضی آخر و
تعیین آنها آن کہ عامل بہ آن اعمال مستحق عذاب و غضب حق و بد
عن اللہ باشد و شریعت حقہ تفصیل آن بہ وجہ اتم بیان فرمودہ۔
پس شرع را میزان در اعمال گرفتن ضروری و لازم است۔ و چون
تفصیل خواص اعمال بہ وجہ مذکور بدون ابانت شرع ممکن نہ بود
اللہ تعالیٰ از رحمت خود ایسالی رسل نمود تا نفع اعمال و ضرر

اعمال بیان فرمایند۔

و این کلام کہ گفته شده است در اشکال بیان مقصود واقع شده۔ الحال بازمی گروم بہ آنچه در صد بیان آل بودم۔

پس بدان کہ ذات اللہ سبحانہ وجود
مسئلہ وحدت الوجود | محض است و معترای است از

جمیع اوصاف عارضیہ۔ و نیست در مرتبہ ذات خود موجود بہ معنی
ما قام بہ الوجود بلکہ او سبحانہ در مرتبہ ذات خود نفس وجود است و
موجود بنسبہ است نہ بہ عرض وجود کہ وصف انتزاعی است۔ و
نیست در مرتبہ ذات خود معدوم و این ظاہر است بلکہ او
واجب الوجود است در مرتبہ ذات خود کہ قابلیت عدم نہ دارد
و بہ جهت آن کہ خود وجود است و بیج صفتی از صفات چون علم و
قدرت و خالقیت و رزاقیت و غیر آن در مرتبہ ذات نیست بلکہ
ذات او سبحانہ نفس وجود مطلق است و حاضر است ذات او نزد او۔
و او در این مرتبہ با کمال ذاتی خود است از وجوب و استغناء۔ و در
این مرتبہ غنی است از عالم۔ و ادراک احدی بہ این مرتبہ نہ می
رسد۔ و ہر شے ہالک است در این مرتبہ۔ و آنچه حافظ شیرازی
فرماید۔ صغ۔ عنقا شکار کس نہ شود دام باز چین۔ اشارت

۸۷ بیان حضرت محمد در حاشیہ علی مطالعہ فرمایند۔

است بہ این مرتبہ ۔

و جناب حضرت قدوة الصدقین بعد انبیا و مرسلین، امام اولیا
مقربین، خلیفہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ واصحابہ وسلم ظاہراً و
باطناً بہ تحقیق امیر المؤمنین و امام الہادین ابو بکر صدیق رضوان اللہ تعالیٰ
علیہ فرمود۔ العجز عن درک الہی اذک انک انک۔ یعنی
عاجز بودن از رسیدن ادراک بہ مرتبہ ذات اللہ سبحانہ۔ ادراک
است یعنی بہ ذات و سبحانہ ادراک رسیدن محال۔ پس اعتراف
عجز ہمیں ادراک است۔ و کمال معرفت مقتضی عجز است۔

در حدیث شریف واقع است۔ کہ۔

حجاب نور و ظلمت

اِنَّ لِلّٰهِ سُبْحَانَہٗ حِجَابًا مِّنْ نُّوْرِہٖ

ظلمتہ یعنی ذات اللہ تعالیٰ را حجاب است از نور و ظلمت۔
مراد از نور اوصاف جمالیہ و اوصاف فعلیہ اند۔ و از ظلمت اوصاف
جلالیہ و اوصاف انفعالیہ۔ یعنی ذات او سبحانہ تعالیٰ غنی مطلق است
و وجود مطلق است۔ مستور در صفات است و محبوب بہ حجاب
نعوت است۔ ہرگز ظاہر نہ می شود پیش انسان و نہ پیش ملائکہ
مقربین۔ ۵

اے برتر از خیال و قیاس و گمان و وہم

وز ہر چہ گفتہ اند و شنیدیم و خواندہ ایم

این ذات را کہ وجود مطلق است و با کمال ذاتی خود است و

در پرده غیب است غیب الغیب خوانند۔ و این ذات را ظهور است
در مجالی و مدارک۔ و مشہود می شود مرعارفان را در آن مجالی و این
مجالی تعینات و شہونات ذات اند۔ غیر متناہیہ اند۔ لیکن کلیات
این مراتب شش^{فلسفہ} اند۔

بیان شش مراتب تنزلات ذات

بدان کہ دو مرتبہ
از آنها تعین^{اول}

و ثانی است۔ تعداد درین ہر دو راہ نیست و ہر تعینے کہ مفروض
نہ شود و تحت آن دو مرتبہ است۔ و شرکت را درین ہر دو مرتبہ
راہ نیست۔ و باقی چہار مراتب۔ تحت آل چہار الزوارع و اجناس
و اشخاص اندکے شمار۔ و ظہور ذات در این مراتب و تعینات برائے

۱۹ بعض حضرات مراتب تنزلات پنج گفته اند۔ چہ انسان در مرتبہ پنجم کہ از عالم
شہادت است داخل است۔ حضرت مجدد قدس سر نیز بیان پنج مراتب کردہ اند
۲۰ حضرت مجدد قدس سرہ در مکتوب ۱۲۲ از دفتر سوم نوشتہ اند کہ نزد
این فقیر پنج تعینے و متعینے نیست۔ کدام تعین بود کہ لا تعین را متعین سازد
این الفاظ موافق مذاق حضرت شیخ محی الدین و تابعان اوست قدس اللہ تعالیٰ
اسرارہم در عبارت فقیر این قسم الفاظا گرواقع شود از قسم مشککہ باید دانست الخ
المشاکلۃ ذکر الشیء بلفظ غیرہ لوقوعہ فی صحبتہ کقولہ تعالیٰ
وَجَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا اِی جزاء سئیۃ عقوبۃ مثلہا۔

اقصاف کمال اسما است۔

مرتبہ اولیٰ

مرتبہ اولیٰ تعین اولیٰ است۔ و آل عبارت است از

ذاتِ حق کہ متعقل است ذاتِ خود را و عالم را

عَلَى الْأَجْمَالِ بِمَا أَنْتَهُ کہ عالم متحد است بہ آن ذات و صالح است امر

ظہور عالم را۔ و بہ صبح و جبہ امتیاز از ذات نہ دارد و متصف بہ نعوت و

أَسْمَاءَ بِتَمَامِهَا عَلَى الْأَجْمَالِ۔ بہ وجہ کہ صبح از قدر مثلاً ممتاز و متجاوز

نہ باشد۔ و این ذات احدیت محضہ است۔ تکثر را در آن راہ نیست۔

نہ اعتباری و نہ حقیقی۔ و ہمہ ممکنات مستہلک اند در این مرتبہ۔ و ہمہ

نعوت و اسماء مضمحل و مندرج اند در این مرتبہ۔ و این مرتبہ را غیب

اولیٰ نامند۔ چہ ذات از مرتبہ غیب الغیب در این مرتبہ ظہور کرده

است اذلاً و او غیب است۔ مگر از ذوی بصیرت و قادرہ، موبد بہ

تائید آہی کہ رسیدہ اند بہ کشف حقائق و بعضی این مرتبہ را اعمامی نامند

مرتبہ ثانیہ تعین ثانی است و آل عبارت است از

مرتبہ ثانیہ

ذات مستجمعہ من جمیع صفات و اسماء کلیہ و جزئیہ را

علی التفصیل بہ این وجہ کہ متمیز شود ہر اسم از یک دیگر۔ پس صبح

متمیز گردد از قدر پر از علیم۔ و درین مرتبہ کثرت اعتبار بہ

پیدا شد۔ و اسم عبارت است۔ از ذات متصفہ بہ صفتہ۔ و کمال

اسمانی ہویداشتد و این اسماء اگر چہ متعدد و ممتاز اند لیکن چون

کہ عین واحد است۔ ہر اسمی تعبیری تواند شد از ذات۔ و ہر اسمی

تعبیر از دیگرے می تواند شد۔ و توصیف ہر اسمے بہ دیگرے صحیح است۔
 چنان کہ گفتمے می شود۔ هو اللہ الرحمن الرحیم الملک القدوس
 الی آخدا۔ و در این مرتبہ علم تفصیلی بہ اعیان ممکنات علی التفصیل
 و التمییز حاصل است مرذات اللہ تعالیٰ را۔ و اعیان ممکنات ثبوت
 علمی پیدا کردند۔ و این اعیان کہ در این مرتبہ علم ثبوت علمی دارند
 اعیان ثابتہ نامیدہ می شوند۔ و این علم خلاق عالم است۔ کہ
 اللہ تعالیٰ این علم را مطابق آن علم پیدا نمود و در خارج استعداد اعیان
 و طرق ایجاد این است کہ چون ارادت اللہ سبحانہ
طریق ایجاد متعلق می گردد یعنی از اعیان، آن عین را مخاطب
 ساختہ می گوید۔ کن۔ بہ کلامے کہ مشرہ است از حروف و صوت۔ پس
 آن عین امتثال می نماید و متکون می گردد۔ عقب این قول بلا تراخی۔
 و ہر عینے را از اعیان استعداد خاص است بہ وجود و سکے۔ در زمان

لکہ اعیان ثابتہ لازم ذات حق اند۔ چون ذات حق ازلی است اعیان ثابتہ
 نیز ازلی اند و صدور اینہا با الحجاب است نہ بالارادہ۔ ۱۲ از مؤلف۔
 الحجاب بمعنی الحب۔ حضرت مجدد قدس سرہ مسلک شیخ اکبر را یوجہ خوبہ بیان
 نمودہ اند و بیان اعیان ثابتہ نیز کردہ اند کہما تقدیم فی الحاشیہ عن۔
 لکہ یعنی در قلمان زمان وجود این عین از کتم عدم بہ وجود آید متصف بہ اوصاف
 قاصہ خود۔ ۱۲ از مؤلف۔

معین۔ وائصاف بہ اوصاف خاصہ یعنی بہر عین را امکان وجود نیست
 بہ نظر ذات دے۔ مگر آن کہ متصف بہ آل اوصاف خاصہ باشد چنانچہ
 عین افضل الصدیقین ابو بکر صدیق صالح نیست مگر آن کہ در خارج
 موجود گردد و متصف بہ صد لقیبت و دیگر مقامات ولایت و عین
 ابو جہل صالح نیست مگر اوصاف بہ کفر۔

بِسْمِ قُدْرَتِ رَبِّ الْعَالَمِينَ
 بِسْمِ قُدْرَتِ رَبِّ الْعَالَمِينَ

وہر عین از اعیان منظر اکبر است از اسمائے
 الہیہ وآں اسم رب آل عین است۔ و
 اللہ تعالیٰ چون کہ جوادی مطلق است۔ افاضت وجود نہ می کند مگر بہ حسب
 قابلیت، و استعداد بہر عین۔ پس شقاوت کہ بعض اشخاص را است
 از شانہ استعداد دے۔ و از تصور در عین دے، کہ صلاحیت
 وجود نہ دارد مگر اوصاف شقاوت۔ و این تصور مفیض نیست
 بلکہ تصور مفاض علیہ است۔ این است بسم قدر علی الاجمال۔

متمیز گشتن دو حقیقت
 و درین مرتبہ واجب از ممکن
 متمیز گشتن دو حقیقت

متصفہ با صفات کمالیہ واجب است۔ و اعیان کہ ثابت اند در
 حضرت صور علمیہ ممکن اند۔ و درین مرتبہ دو حقیقت متمیز شدند
 یکے ذات موصوف با صفات کمالیہ۔

دیگر حقیقت متصفہ با صفات کونیہ۔

حقیقت اولی واجب والہ است۔ و حقیقت ثانیہ ممکن

یابد است۔ و این به خلاف مرتبہ تعین اول۔ کہ در آن مرتبہ احدیت جمع
 اوصاف الہیہ و کونیہ است۔ و احدیت جمع اسماء است۔ و جمع
 اسماء و اوصاف الہیہ و کونیہ در مرتبہ تعین اول واحد اند۔ اَصْلًا کثیر
 را راه نسبت در آن مرتبہ بلکہ احدیت محضه است۔ لهذا تعین
 اول را احدیت نام نهند و این تعین ثانی را به واحدیت و علین ثابت
 رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ و اصحابہ وسلم مہمہ جمع اعیان است در
 البصالی فیض۔ و مرتبہ تعین اول و تعین ثانی ہر دو مرتبہ الہیہ اند و
 ماتحت این مرتبہ مراتب ممکنہ کونیہ اند۔

و بعد این تعین ثانی منظر عام مقرر گشتہ و آن حقیقتے
 بیان عمماء است کہ صالح است مرظہور حقائق امکانیہ را۔
 ہمہ ممکنات و کائنات ظاہر و موجودی شونند دریں عمماء۔ چون اسم حسن
 متنوع شد بہ سوس اعیان کائنات در حمت نمود بر آن کائنات نفث

بعض حضرات اول را وحدت و ثانی را واحدیت گفته اند حضرت مجدد نیر در بیان
 مسلک شیخ اکبر تعبیر بہ وحدت او و احدیت کرده اند۔ نزد حضرت مجدد ہیچ تعین
 و متعین نیست در کلام ایشان استعمال این گونه الفاظ از قسم مشاکلہ است
 کما تقدم فی حاشیہ ۲۔ حضرت ایشان می فرمایند اول اعتبار یکہ پیداشد از
 براتے یکبار عالم جب است و فرودہ اند و تعیین ثانی در نظر کشفی تعین وجودی
 است کہ ظل است مر تعین اول را چنانچہ گزشتہ۔ بہ صورت التقاط از
 کتب ۱۲۳ از دفتر سوم۔

بے کیف نمود و این عمار متحقق شد پس ابن عمار عین نفس رحمانی است
و این عمار منظر رب است که ظاهر شد رب درین عمار -

حدیث عمماء و یک اعرابی ^{عنه} عام به اسرار سوال کرد از سید عالم
صلی اللہ علیہ وآلہ واصحابہ وسلم - **اَیْنَ کَانَ رَبُّنَا**
قَبْلَ اَنْ یَخْلُقَ السَّمَاوَاتِ وَالْاَرْضَ - یعنی کجا بود رب ما پیش از

۵۲۲ این حدیث شریف را امام ترمذی در جامع خود در تفسیر سوره هود از
وکیع بن حداد عن عمته ابی رزین به این لفظ روایت کرده - **قَالَ قُلْتُ**
يَا رَسُولَ اللَّهِ اَیْنَ کَانَ رَبُّنَا قَبْلَ اَنْ یَخْلُقَ خَلْقَهُ قَالَ کَانَ
فِي عَمَاءٍ مَا تَحْتَهُ هَوَاءٌ وَمَا فَوْقَهُ هَوَاءٌ وَخَلَقَ عَرُشَهُ
عَلَى الْعَمَاءِ - قَالَ اَحْمَدُ قَالَ یَزِيدُ - **الْعَمَاءُ** اَبی لَیْسَ مَعَهُ
شَیْءٌ - فَکَذَ **اَلْیَقُولُ حَمَادُ بْنُ سَلَمَةَ** - **وَوَکِیْعُ بْنُ حَدَّادٍ**
وَالْیَقُولُ شُجْبَةُ وَابُو عَوَاذَةَ وَهَشِیْمٌ - **وَوَکِیْعُ بْنُ عَدَسٍ** -
هذا احادیث حسن الخ یعنی وکیع پسر عدس است - بالعماء یا
پسر عدس است - بالعين -

العماء بالفجر والمد المشایب ر فی من وایة عماء بالتشیر
ومعناه لیس معہ شیء - کما فی النہایة لابن الاثیر -

میرغیاث الدین در رسالہ "جام چہاں تھا" و مولانا وجیہ الدین در
شرح آن در بیان نفس رحمانی دارشاد نبوی علی صاحبہ الصلاۃ والسلام نوشتہ اند

پیدا کردن آسمانها و زمین یعنی قبل از پیدا کردن عالم - سید عالم فرمود -
 عَلَى اللَّهِ عَلَيْهِ وَالْأَصْحَابِ وَسَلَّمَ - كَانَ فِي عَمَاءٍ مَا فَوْقَهُ هَوَاءٌ وَ
 دَحْتَهُ هَوَاءٌ - یعنی بود رب ما در عما چینی عما که نسبت فوق
 آن هوا و نه تحت آن هوا - و مراد از هوا عالم امکان است - یعنی
 ب در مظاہر عمار بود - و در تعبیر به هوا از ممکن نرشح است چه عمار و
 تحت سحاب رقیق را گویند و اینجا مراد منظر ہے است کہ گفته شد -
 و امام احمد بن حنبل قدس سرہ در شرح این حدیث فرمودہ اند -

(بقیہ حاشیہ ۱۲) م - آن نفس بہ طریق ابر رقیق کہ اندکے قرص آفتاب را
 پوشاند - آفتاب احدثیت را اندکے بہ ظہور خود پوشانید - شش - یعنی نفس
 رحمانی مرتبہ احدثیت را اندکے می پوشاند - بہ خلاف مرتبہ کون کہ پوشیدگی
 در آن بہ حدے رسید کہ ظاہر خیر باطن نہ داشت - م - و آنچه از نبی صلی اللہ
 علیہ وسلم سوال کردند - اَیْنُ کَانَ - الحدیث - اشارت بدین مرتبہ
 است - چون قاعدہ چنان است کہ ظاہر ابر را بر فوق و تحت ہوا می باشد آل ہوا
 را نفی کرد فی قولہ علیہ السلام ما فوقہ ہوا و ما تحتہ ہوا - تاہ اہل
 از عما ابر ظاہر نہ کند - زیرا کہ این مرتبہ را عمار از جہت آن می گویند کہ
 آفتاب وجود حقیقی را اندکے بہ ظہور خود مخفی می گرداند - و این مرتبہ را تعین
 و تجلی ثانی و مرتبہ الوہیت گویند - شش - بنا بر آن کہ جامع جمیع اسماء ذات
 و صفات و افعال است - الخ -

یعنی کان اللہ ولم یکن معه شیء - یعنی بود اللہ تعالیٰ در مظہر عما و بیچ
از ممکنات باو کے نہ بود۔ شیخ الاسلام عبداللہ انصاری گفتہ۔ کہ این
کلمہ امام احمد جامع است مراسراراً۔ و خواجہ جنید بغدادی رحمۃ اللہ علیہ
فرماید۔ وَهُوَ الْآنَ كَمَا كَانَ - یعنی حالاً ہم سوائے ذات حق کے
موجود نیست۔

مرتبہ ثالث مظہر ارواح است و این تعین خبر و است
مرتبہ ثالثہ | از مواد و عوارض اجسام و الوان و اشکال۔ و قابل
ادراک خود و غیر است قابل اشارت حسیہ بہ ذات خود نیست۔ و
این ارواح بر دو قسم اند قسمی کہ بہ ابدان تعلق نہ دارند تعلق تدبیر و
تصرف۔ و قسمی دیگر اند کہ بہ ابدان تعلق دارند چندان تعلق۔

از قسم اول قسمی اند کہ ہایم اند در مشاہدہ حق سبحانہ۔ نہ از خود
خبر دارند نہ از دیگرے منفرد اند در مشاہدہ جمال سبحانہ و غرق اند در
بحر مشاہدہ کحقی۔ و این قسم را تعبیر در کتاب و سنت بہ ملا را علی رفتہ۔
و نامیدہ می شنوند بہ ملائکہ ^ہ و اینہا مامور بہ سجود آدم نہ

ہ المہیمن از اسماء حسنی است۔ و ہو بمعنی الشاہد و منہ قولہ
و مہیمناعلیہ ای شاہدا علیہ۔ و بمعنی المؤمن۔ قلبت
المہر زلہا لہا نہا بحف۔ و بمعنی الرقیب۔ و المشفق۔
و المصدق۔ و یقال لمن کان موصوفاً بمجموع صفات ثلاث

شده اند چه تکلیف فرع شعور است۔ و چون اینها شعور نہ دارند
 مکلف بہ سجود چہ گونه نشوند۔ چنانچہ اشارت می کند بہ سوئے این کہ گفته شد
 این آیت کہ در خطاب ابلیس وقتے کہا بلیس ابا آورد از سجود آدم علیہ
 السلام۔ مَا مَنَعَكَ اَنْ تَسْجُدَ لِمَا خَلَقْتَ بِيدَيَّ اَسْتَكَبَرْتَ
 اَمْ كُنْتَ مِنَ الْعَالِيْنَ۔ یعنی چہ چیز منح کرده است ازین کہ سجدہ
 کنی آن شخص را کہ پیدا کردم بہ دو دست خود۔ آیا تکبر کردی تو با آن کہ
 بودی از ملائکہ عالیہ کہ نامور بہ سجود نیستند۔ و در حدیثی قدسی واقع
 است۔ اِنْ ذَكَرْتَنِي فِي مَلَائِحَةٍ ذَكَرْتُكَ فِي مَلَائِئِي خَيْرٍ مِنْهُ۔
 یعنی اگر یاد کند بندہ مرا در ملائیس یاد کنم من آن بندہ را در ملائیس کہ
 بہتر است از آن ملائکہ یاد کرده است بندہ در آن ملائیس۔

بدان کہ اللہ تعالیٰ پیدا ساخت و وجود بخشید
 اولاد و عمامہ این ملائکہ ہمینہ را کہ گفته شد
 و در صف آخر این ملائکہ پیدا نمود ملکہ را و ملکون ساخت در آن
 ملک علم ہر چیزے کہ کائن شود تا دخول اہل جنت در جنت و اہل
 نار در نار و مذبح شدن موت۔ و نام این ملک عقلم اول

بقیہ خاشیہ ۵۲۵۔ العلم الکامل والقدرة التامة۔ والمواظب علی تحصیل ملک
 اللصاح۔ وعند المشائخ من کان علی الاسبوار رقباً ومن الأرواح قہریاً
 والذمی یعامر مساندک وینصیر ظمواھمک (از لواحق البینات)

وَعَقْلٍ كُلِّ اسْتِ وَرِلسَانِ اِہْلِ تَصَوُّفٍ وَوَرِلسَانِ شَرِیْعِ نَامِ وَتِی قَلَمِ اَعْمَلِ
 اسْتِ۔ وَتَحْتِ اِہْلِ مَلِكِ مَلِكِ وَیْکَرِ اسْتِ کِهْ وِرَا اِنِ اَفَاضَہِ بِتَفْصِیْلِ اِہْلِ
 عِلْمِ رَامِی کَنْدِ۔ وَاِہْلِ مَلِكِ تَحْتَانِی رَا اِنْفِسِ کُلِّ مِی نَامَنْدِ اِہْلِ تَصَوُّفِ۔ وَ
 وِرِلسَانِ شَرِیْعِ لَوْحِ مَحْفُوظِ۔ وَاِہْلِ لَوْحِ مَحْفُوظِ اسْتِ اَزْ تَغْیِرِ وَتَبْدِیْلِ
 بِہِرِ سِیِّدِ شَدْنِی اسْتِ وِرِی لَوْحِ مَحْفُوظِ اسْتِ وَثَابِتِ اسْتِ بِہِ اَثْبَاتِ
 اَلْ قَلَمِ کِهْ عَقْلِ کُلِّ اسْتِ وِلَا مَلِكِ وَیْکَرِ مِمِ اَنْدِ کِهْ اَنْہَا رَا عِلْمِ قَدْرِی اَزْ
 کَانَاتِ دَاوہِ شَدَّہِ وَوِرَا اَنْہَا مَلِکُوتِ سَاخْتہِ شَدَّہِ۔ چُونِ عِلْمِ کَانَاتِ اَزْ یَکِ
 سَالِ۔ اِیْشَانِ مِمِ مَلَا کِهْ اَقْلَامِ اَنْدِ کِهْ اَفَاضَہِ مِی کَنْدِ بِرِ مَلَا کِهْ وَیْکَرِ کِهْ تَحْتِ
 اِیْشَانِ ہِسْتَنْدِ وَاِہْلِ مَلَا کِهْ اَلْوَا حِ اَنْدِ۔ وَکَاہِ چِہِنْ اِتْفَاقِ اِقْتَدْرِ کِهْ یَکِ حَکْمِ
 وِرِ لَوْحِ اَزِی اَلْوَا حِ ثَبِتِ مِی کَنْدِ وِدْرِ اَلْ ثَبِتِ مِی کَنْدِ۔ وَ بِہِ
 حَسْبِ ظَاہِرِ مَعْلُومِ مِی شَوْدِ کِهْ اِہْلِ حَکْمِ بَاقِی اسْتِ۔ بَعْدَانِ اَنْ چُونِ اَنْ
 مَدَّتِ مَنْقَضِی شَدَّہِ بَا زَا اَلْ حَکْمِ مَحْکُومِ مِی شَوْدِ وَصَدْرِ وِسْ ثَبِتِ۔ وَ
 اَمَا وِرِ لَوْحِ مَحْفُوظِ اِہْلِ تَغْیِرِ وَتَبْدِیْلِ رَا رَاہِ نِیْسْتِ۔ وَ چُونِ حَکْمِ مَوْقُوتِ
 بَاشْدِ بِاَلْوَقِیْتِ مَحْفُوظِ اسْتِ وِرِ لَوْحِ مَحْفُوظِ۔ اَللّٰهُ تَعَالٰی مِی فَرِیَا دِہِ
 لِكُلِّ اَجَلٍ کِتَابٌ یَحْوِی اللّٰهُ مَا لِیْشَاءُ وَ یُعِیْنُکُمْ وَ عِنْدَہُ اَلْکِتَابُ
 اَلْکِتَابِ۔ لِیَعْنِ ہِرِ مَدَّتِ رَا کِتَابِ اسْتِ۔ اَنْ مَدَّتِ دِیْہِ مَلِکُوتِ
 اسْتِ۔ مَحْکُومِ اَللّٰهُ تَعَالٰی چِہْرِی رَا کِهْ مِی خَوَاہْدِ ثَابِتِ مِی دَاوْدِ چِہْرِی
 رَا کِهْ مِی خَوَاہْدِ لِیَعْنِ وِرَا لَوْحِ چِہْرِی رَا مَحْکُومِ کَنْدِ بَعْدِ اِنْقِضَا اَنْ اَجَلِیْتِ
 ثَابِتِ مِی نَمَا یَدِ چِہْرِی رَا وِرِ مَدَّتِ وِسْ۔ وَ مَحْکُومِ یَکِ اَللّٰهُ تَعَالٰی

اُمُّ الْكِتَابِ اسْتِ وَاَنَّ لَوْحَ مَحْفُوظًا اسْتِ از محو و اثبات جدید۔ و مراد
 اُمُّ الْكِتَابِ نَفْسِ كُلِّ اسْتِ کہ لوح محفوظ است و آن محل محو و
 اثبات نیست۔ و محل محو و اثبات الواح دیگر اند۔ چنان کہ گفته شد۔
 وَشَلُّوا اِیْنَ مَلَائِكَةٍ مְهِيْمِنَةٍ و عَقْلِ كُلِّ وَنَفْسِ كُلِّ مَلَائِكَةٍ دِیْکَرَانِدِ۔
 فِی صِفِّ وَاثْفَانِدِ و رُحْمَاتِ خُودِهَا دَرِیْنَ جُوسِہِ عَمَّارِ۔ مَامُورَانِدِ
 عَدَمَاتِ۔ و مِثْلِ اِفَامِ حَقِّ اِنْدِ سِجَانِ۔ چنان کہ اَللّٰهُ تَعَالٰی مِی فَرْمَايَدِ۔
 کَايْتَهُ اَز مَلَائِكَةٍ۔ وَصَا مِثْلًا اِلَّا لَهٗ مَقَامٌ مَّحْلُومٌ وَنِیْسِتِ یٰکِی
 مَایَانَ مَکْرَانَ کہ او را مقام معلوم است کہ تجاوز از آن ممکن
 نیست۔

و در صِفِّ اَعْلٰی بَعْدِ عَقْلِ كُلِّ وَنَفْسِ كُلِّ مَلَائِكَةٍ مُقَرَّبِ اِنْدِ جُوسِہِ
 یٰکَاثِلِ و ہِمَّ مَلَائِكَةٍ نَتَطْرَا و اَمْرَانِدِ تَا اِنْتِشَالَ و رَزَنْدِ۔ وَنَشَاعَتِ اِیْنَ
 مَلْکِ اَبِی اسْتِ لَعْنِی اِبَا کَنْدِہِ اَز عَصِیَانَ اِمْرِ حَقِّ۔
 بَعْدِ اَنہَا و رُجُوسِہِ عَمَّارِ مَلَائِكَةٍ طَبِیْعِیَّہِ ہِسْتَنْدِ کہ مُو کُلِّ اِنْدِ بِعَالَمِ
 سَامِ عَلُوِّیَا زِ سَمَاوَاتِ و مَا فِیہَا۔ و اَجْسَامِ سَفَلِیَّہِ اَز مَا تَحْتِ۔ و اِیْنَ
 مَلْکِ ہِمَّ عَصِیَانَ نہ مِی کَنْدِ اِمْرِ حَقِّ رَا۔ و مُشْتَقِلِ اِنْدِ بِخُدَا لَہٗ کہ مَامُورِ
 ہِ اَن عَدَمَاتِ۔ و اِیْنہَا مَدِّ بَرِ عَالَمِ عَلُوِّیِ و سَفَلِیِ اِنْدِ۔ و رَا اِیْشَانَ
 سِی بَرَاکَ اِنْمَا و قَوْلِیْدِ و لَعْنِیْدِ و دِیْکَرِ اَمُورِ کہ تَعْلُقِ و اِرْدِ اَز بَدَنِ
 اِن۔ و بَعْضِہِ لَہٗ کِتَابِتِ اَعْمَالِ و اِیْنہَا اَز جُمْلَةِ اَقْلَامِ و الْوَاوِحِ اِنْدِ
 ہِ اِکْرَامِ اِنْدِ بَعْضِہِ۔ و اِیْنَ الْوَاوِحِ مَحَلِّ مَحْوِ و اِثْبَاتِ اسْتِ۔ و اِیْنہَا

کہ عصیان می نویسند عنایت الہی محومی سازد۔ و بعض آخر امر بہ خیر
کند انسان را۔

۵۲۶
و ہر ملک از ملائک مذکورہ ^{مسیح} موی تعالیٰ را ہمدست بہ اسماء
تثزیرہ و ایشان را خبر بہ اسماء تشبیہ نسبت اصلا و ہر واحد تسبیح
می کند بہ اسمی کہ مظهر اوست۔

وجود ملائک طبیعیہ اگرچہ بعد عالم شہادت است لیکن بہ سبب
لطافت و قرب ایشان از عالم جبروت کہ کثرت تعین ثانی است در
مرتبہ ثالثہ شمرده شد۔ و ارواح متعلقہ بہ ابدان نفوس فلکیہ اند
نفوس حیوانات و نفوس شیطانیہ و جنیہ۔

نفوس شیطانیہ مظهر اسم مفضل اند۔ سائہ تسبیح بہ این اسم می
کنند و کمربند و اضلال خلق اند کہ مقتضی نشأت آنها ہمین است۔
و از ارواح متعلقہ بہ ابدان روح انسانیہ است

بیان ارواح

و این لطیفہ است از لطائف الہیہ کہ علم
ہمہ اشیا در آن مگون است و بالفعل است و مظهر ظہور تعین
ثانی بر وجه کمال است و مشابہ است بہ عقل کل۔ اما افضل است
از عقل کل کہ در عقل کل علم مگون است بہ امورے کہ واقع نشوند
تا روز حشر۔ و در روح انسانی ہمہ اشیا مگون است بر نیچے

۵۲۶ اسماء تثزیرہ چون سبوح قدوس ^{۱۲۴} اسماء تشبیہ چون شکور و مہرور

کہ در تعین ثانی بود۔ و این ارواح انسانی اگر چه امر واحد است لیکن متعین
می شود به تعینات کثیره و این متعینات ارواح حیوانیہ اند کہ در ہر یک
یک فرد انسانی یک روح حیوانی ساری است۔ و این ارواح
حیوانی جسم لطیف است۔ بر شکل بدن انسان۔ و ساری است بہ تمامہ در
بدن۔ یہ وجہ ہے کہ ہر جزوے منطبق بر ہر جزوہ بدن۔ بلکہ متحد است ہر جز
از روح حیوانی در ہر جزوہ بدن۔ یہ نوعی از اتحاد کہ مجموعہ کُل الکنہ است
چنان کہ جناب حضرت شیخ محب اللہ الہ آبادی قدس سرہ فرمودند۔
أَرْوَاحَنَا أَجْسَادٌ تَأْتِيهَا أَجْسَادٌ نَأْتِيهَا مِثْلُ ذَوَاتِهَا مِمَّنْ
روح حیوانی است کہ متعین است۔ اما روح انسانی با قطع نظر
ازین تعین در مرتبہ وحدت خود منزه است از لذت و الم۔ چنان کہ
شیخ اکبر قدس سرہ نص فرمودند بر آن۔ و این روح حیوانی را کہ متعین خاص
است مرکب قرار دادہ اند مراد روح انسانی را کہ مجرد از تعین است
و مطلق است۔ بہ جہت آن کہ این مطلق را وجود و ظہور نیست مگر
درین مقید و آنچه کہ گفتہ شد۔ ہمیں مراد مولوی جلال الدین رومی است
قدس سرہ از قول وے۔

تفرقہ در روح حیوانی بود : نفس واحد روح انسانی بود
یعنی تفرقہ ذاتی از دایں روح حیوانی است کہ متعین است و اما
روح انسانی در مرتبہ ذات خود با قطع نظر ازین تعینات نفس واحد

۲۸ حضرت مجدد و در مکتوب ۲۹ نوشتہ اند۔ لانت اجساد ہم کما لانت ارواہم
حتی صارت ظواہر ہم لظواہر ہم، و لظواہر ہم ظواہر ہم۔
۲۹ حضرت مجدد قدس سرہ می فرمایند۔ عالم امکان۔ عالم کبیر است۔

است۔ کثرت را در ال راہ نیست۔

و این روح حیوانی کہ گفته شد جو بہ لطیفہ وابدی است۔ بعد
موت معدوم نہ می شود۔ و نیست موت عدم۔ بلکہ موت عبارت از

رہقیہ حاشیہ ۵۲۹) دو عالم امکان دو حصہ دارد و ہر حصہ عالم صغیر است۔
حصہ فوقانی را عالم امر گویند۔ اِقْبَا اَمْرًا اِذَا اَمْرًا اَدَّ شَيْئًا اَنْ
يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ۔ و این عالم ظلال است۔ اسما و صفات
پروردگار جل شانہ را در انجا تجلیات است۔ و حصہ تحتانی را عالم خلق
گویند۔ خَلَقْنَا السَّمَاوَاتِ وَالْاَرْضَ فِي سِتَّةِ اَيَّامٍ۔ عالم امر
عالم اصول است۔ ہر چہ در عالم خلق است آن را اصلے است در عالم
فرمودہ اند۔ حضرت انسان افضل و اشرف کائنات است۔ تخلیق
وے از اجزائے ہر دو عالم شدہ است۔ پنج از عالم خلق نفس۔ باد
آب۔ آتش۔ خاک و پنج از عالم امر۔ قلب۔ روح۔ سر۔ خفی
آخفی۔ این وہ اجزا را لطائف عشرہ می فرمایند۔ لطیفہ قلب اصل
لطیفہ نفس است۔ و لطیفہ روح۔ اصل لطیفہ باد۔ و لطیفہ سر
اصل لطیفہ آب۔ و لطیفہ خفی اصل لطیفہ آتش۔ و لطیفہ
آخفی اصل لطیفہ خاک۔

دی فرمایند لطائف خمسہ عالم امر الوار مجرودہ اند۔ مقام ایشان
دائرہ ظلال بعضہا فوق بعض است۔ و در حضرت انسان در سا

تفریق اجزا است۔ کہ این روح از بدن جدا شدہ خارج می شود۔ و
متصور و بہ صورتی از صور مثال منفصل می گردد و در قبر مستول می
شود۔ و ساکی و ملک اند کہ نام ایشان منکر و نکیر است۔ چنان کہ
تشریح حقہ بیان آن فرمودہ بہ تفصیل۔

و اما آن کہ فلاسفہ گویند کہ روح حیوانی جسم بخاری است۔ محدود
می شود و مت موت۔ پس این جسم بخاری دیگر است و آن روح
حیوانی نیست کہ کلام ماورواست۔ و تفاضل در افراد انسان از
جہت تفاضل در این روح است پس انسان کامل این روح را
باز داشته از لذات نفسانیہ در شہود و سکون این تعین فانی گشتہ

رہبانیہ حاشیہ ۲۹) سیدہ جاے دارند۔ این لطائف منورہ از وجہ غفلت
و اتمام صفا و لمعان خود را در رادہ اندہ کسانے کہ موتی می شغوند و بہ
تصفیہ و ترکیب لطائف سعیمی کتند و لطائف خمسہ صفا و نورانیت خود
حاصل کردہ بہ اصل مقام خود پرواز می نمایند و بہر لطیفہ بہ اصل خود می پیوندند۔
پایہ آخر آدم است و آدمی بہ گشت محروم از مقام بندگی
گرنہ گردد باز مسکین زمین سفر بہ نیست ازوے بیچ کس محروم تر
وَبِنَا أَنَسِبْنَا لَنَا نَسْرًا نَا وَانْفِرْنَا لَنَا اِنَّا عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ۝
۲۹ در شہود انسان روح حیوانی در روح انسانی فانی می شود۔ یعنی
وقتی کہ انسان مشاہدہ روح انسانی می کند آن وقت روح حیوانی کہ معین

و حقیقت آن که لطیفه الهیه است مشهور و شناختند و عالم به کلیت
و اطلاق آن شدند -

و آن چه منقول است از شیخ صدرالدین قولوی قریب سره که
ارواح اولیہ کلیمہ اند پس معنیش آن است که اولیا را اللہ به کلمت
ارواح واقف اند - لیکن در معرفت لطیفه الهیه اولیا مختلف اند - به
حسب مراتب خود معرفت آنها را حاصل است - و سر درین آن است
که این روح اگر چه فی ذاته واحد است و کامل - لیکن به تعین را خواص و
لوازم اند که تعین دیگر را نیستند - پس در بعضی تعینات در اسفل
سافلین می افتد - و آن متعین گرفتار جهل می گردد - و بعضی تعینات
به علین می رسند و کامل در معرفت الهیه می شوند - لیکن متعینات
در معرفت و علم مختلف اند - به حسب استعدادات خود - که از تعین
حاصل است آنها را - بعضی در کمال قدوسی اند و بعضی دون آن -
و بعضی کم ازین دون - و هم برین قیاس کامل و ناقص - و مثلذ و

و الهیه حاشیه نشده است فانی می شود - یعنی به عارفان که انسان کامل اند
چنین معلوم و مشهور شده که حقیقت لطیفه الهیه که متعین به روح حیوانی
شده و به روح انسانی نامیده می شود - عارفان کامل و واصلان واصل -
عارف و عالم مشهور و به اطلاق و به کلیت آن روح انسانی شدند - ۱۲ -
(از مؤلف)

متا لم یموت روح النسانی است۔ لیکن درین متعینات بہ شرط تعیین۔

روح سید عالم محمد صلی اللہ علیہ وآلہ واصحابہ وسلم
روح اعظم است۔ و در ہر موطن متصف بہ علم

روح محمدی

اتم است۔ و این روح در عالم ارواح نبی مبعوث شدہ بہ سوسے
ارواح اُخر۔ خواہ ارواح انبیاء و غیر خواہ ارواح اولیا، خواہ ارواح
کاملان یا ناقصان، ہمہ ایمان بہ نبوت روح محمدی آوردند، و اقرار
بہ آن کردند و در عالم ارواح۔ و روح محمدی از ہمہ ارواح عہدہ پیشاق
گرفت۔ کہ بعد آمدن در عالم عناصر، تتبع کردند ہمہ ارواح بہ آن عہدہ
و پیشاق دادند۔ و این است معنی قول وے صلی اللہ علیہ وآلہ واصحابہ
وسلم۔ کُنْتُ نَبِيًّا وَاَدَمُ بَدِيْنُ السُّوْحِ وَالْجَسَدِ۔ و حدیث
لَوْ كَانَ مُوسَىٰ بِنُ عَمْرَانَ حَيًّا لَمَّا وَسَّعَهُ اِلَّا اَتْبَاعِي یعنی
اگر موسیٰ بن عمران زندہ بودے دریں زمان، نہ وسعت شدے اور
مگر آن کہ اتباع من کند، و نیز بہ جهت آن است کہ سید عالم صلی اللہ علیہ
وآلہ واصحابہ وسلم نبی مبعوث بہ سوسے دے بود۔ پس بعد ملاقات البتہ
تبع می شد در سید عالم را صلی اللہ علیہ وآلہ واصحابہ وسلم چنان چہ
در عالم ارواح تبع شدہ بود۔ چہ او علیہ السلام از عصیان معصوم
است۔ و بہ ہمیں سبب کہ سید عالم صلوات اللہ علیہ وآلہ وصحبہ نبی
مبعوث بود وقت ظہور وے در ارواح و ہر آنہ است وے بودند
ہمہ انبیاء در روز قیامت زیر لوای وے صلی اللہ علیہ وآلہ وصحبہ وسلم

خواہند بود۔

مرتبہ رابعہ

مرتبہ رابعہ مرتبہ عالم مثال است۔ و ان عالمیست
بین بین۔ میان عالم ارواح و عالم شہادت۔ و

این عالم بہ سبب لطافت خود مشابہ عالم ارواح است و بہ جهت
ممتاز بودن مثل مقدار و جسم، مشابہ عالم شہادت است۔ پس این
عالم برزخ است میان عالم ارواح و عالم شہادت۔ و این برزخ
قسم است۔ یکے در ادراک آن تحمل قوت مخیلہ شرط است۔ و دیگر
آن کہ در ادراک آن قوت مخیلہ و تحمل وکے شرط نیست۔ و قسم
ثانی را مثال منقصل می نامند۔

مثال منقصل

و این عالم لطیف است و موجود است بہ تحمل
و اختراع۔ و در این عالم مجسم می شوند ارواح

و درین عالم بود کہ جبرئیل نازل می شد بہ صورت و جبرئیل کلبی بر سید عالم
صلوات اللہ علیہ و آلہ و اصحابہ و در این عالم مرئی می شود حضرت علیہ السلام
و غر وے از انبیا و اولیا علیہم و علیہم السلام۔ و اولیا متصور بہ جسد
مثالی شدہ ظاہری شوند بر کسے کہ خواہند ظہور خود کنند بر وے۔
چنانچہ حضرت امیر المؤمنین عمر رضی اللہ تعالیٰ عنہ ظاہر شدہ بود بر ساریہ
بن زبیم۔

قصہ حضرت عمر رضی

و قصہ این واقعہ آن است کہ حضرت
امیر المؤمنین عمر رضی اللہ عنہ ساریہ را

فرستاده بودند برائے غزا ابر کا فران۔ چوں ساریہ بہ غزا مشغول شد
 کافران منہزم شدہ فرار نمودند بہ سوئے جبل۔ و ساریہ خواست کہ
 تعاقب آن کفار نماید۔ و در جبل آنها خداع کردہ بودند۔ و این
 واقعہ منکشف گشت بر امیر المؤمنین عمر رضی اللہ عنہ۔ و امیر المؤمنین
 بر منبر بودند، بہ روز جمعہ۔ و در خطبہ فرمودند۔ **يَا سَارِيَةَ بِنْتُ زَيْمِ
 الْجَبَلِ الْجَبَلِ** راے ساریہ فرزند زیم نگاہ دار خود را از کوہ نگاہ دار
 خود را از کوہ) و بر ساریہ صورت حضرت امیر المؤمنین عمر رضی اللہ عنہ
 حاضر شد۔ و ساریہ مشاہدہ کرد۔ و این آواز شنید۔ پس با وجود بودن
 جسد عنصری حضرت امیر المؤمنین عمر رضی اللہ عنہ در مسجد مدینہ مطہرہ
 بہ جسد مثالی حاضر شد نزد ساریہ۔ و این تجسد از عالم مثال منفصل بود
 و عزرائیل کہ میت را وقت موت مشہود می شود
احوال قبر درین عالم است و بعد موت چون روح از بدن
 جدا می شود درین عالم متجسد می شود۔ و سوال منکر و نکیر نیز درین عالم
 است و راحت در قبر و تلذذات کہ حاصل می شود درین عالم است
 و همچنین عذاب قبر **اعاذنا اللہ منہ**۔ درین عالم است۔

۳۱ حضرت مجدد در بیان عالم ارواح و عالم مثال و عالم اجساد در کتاب
 از دفتر سوم تحریری فرماید: **الْحَمْدُ لِلَّهِ وَسَلَامٌ عَلَىٰ عِبَادِهِ**
الَّذِينَ اصْطَفَا۔ نوشتہ بودند کہ روح پیش از تعلق بہ بدن در عالم

قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: حَتَّىٰ إِذَا جَاءَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قَالَ
 رَبِّ ارْجِعُونِ لَعَلِّي أَعْمَلُ صَالِحًا فِيمَا تَرَكْتُ كَلَّا إِنَّهَا كَلِمَةٌ
 هُوَ قَائِلُهَا وَمِن وَرَائِهِم بَرْزَخٌ إِلَىٰ يَوْمِ يُبْعَثُونَ ۚ يَعْنِي

رَبْقِيَه حَاشِيَه ۳۳) مثال بوده است و بعد از مفارقت از بدن باز به عالم مثال
 خواهد رفت پس عذاب قبر در عالم مثال خواهد بود۔ در رنگ اطمینان که در خواب در عالم
 مثال احساس نمایند۔ و نوشته بودند که این سخن شاخسار بسیار دارد، اگر قبول
 نمایند فروع بسیار برین سخن متفرع خواهد ساخت۔

بدانند، این قسم خیالات از صدق قلیل النصیب است، مبادا که
 شمارا به راه غیر متعارف دلالت نماید۔ چند کلمه به ضرورت با وجود موانع
 در تحقیق این مسجحت نوشته آمد۔ وَاللَّهِ سُبْحَانَ الْمَآدِي إِلَىٰ
 سَبِيلِ الرَّشَادِ۔

اے برادر عالم ممکنات را سه قسم قرار داده اند۔ عالم ارواح و
 عالم مثال و عالم اجساد۔ و عالم مثال را برزخ گفته اند در میان عالم
 ارواح و عالم اجساد۔ و نیز گفته اند که عالم مثال در رنگ مراتب است
 مرعانی و حقائق این هر دو عالم را۔ که معانی و حقائق اجساد و ارواح
 در عالم مثال به صورت لطیفه ظهوری نماید۔ چه در آن جا مناسب هر معنی
 و حقیقتی صورت و ہیئت دیگر است۔ و آن عالم فی حد ذاته متضمن صور
 و هیئات و اشکال نیست۔ صور و اشکال در روئے از عوالم دیگر منعکس

قتی کہ آید یکے ازیں کفار را موت، و آن وقت کہ بینند جائے خود
 ز نار، و از جنت اگر ایمان می آوردند۔ خوابہ گفت آن کافر میت
 کہ اے رب رجوع کن مرا بہ سوئے حیات دنیا۔ شاید کہ عمل کنم نیک،

بقیہ حاشیہ لکھ) گشتہ ظہور یافتہ است و رنگ مرآت است کہ
 کہ فی حد ذاتہا متضمن هیچ صورت نیست۔ اگر دروے صورت
 کائن است از خارج آمدہ است۔

چوں این سخن معلوم شد بدانند کہ روح پیش از تعلق بہ بدن در عالم
 خود بودہ است کہ فوق عالم مثال است۔ و بعد از تعلق بہ بدن اگر تنزل نمودہ
 است بہ عالم اجساد و بہ علاقہ جسمی فرود آمدہ است۔ بہ عالم مثال کارے نہ
 دارد۔ نہ پیش از تعلق و نہ بعد از تعلق۔ پیش ازین نیست کہ در بعضی اوقات
 بتوفیق اللہ سبحانہ بعضی از احوال خود را در مرآت آن عالم مطالعہ می نماید
 و حسن و قبح احوال را از آنجا معلوم می سازد۔ چنان چہ در واقعات و منامات این
 معنی واضح و لائح است و لیس است کہ بے آن کہ از حسن غائب شود این معنی
 احساس نماید۔ و بعد از مفارقت از بدن اگر روح علوی است متوجہ فوق است
 و اگر سفلی است اگر قرار سفلی است۔ بہ عالم مثال کارے نہ دارد۔ و عالم مثال از
 برائے دیدن است نہ از برائے بودن۔ ہائے بودن عالم ارواح است یا عالم
 اجساد۔ عالم مثال پیش از مرآت این دو عالم نیست چنان چہ گوشت۔
 والہی کہ در خواب در عالم مثال احساس نمودہ می آید صورت و شیخ آل عقوبت

و عمل صالح کنم و رآن چیز کہ ترک کروم عمل صالح را۔ چہ گوئے این رجوع خواہد شد۔
 این یک کلمہ است کہ آن میت قائل آن کلمہ است یعنی کلام بے فائدہ است
 مستجاب نہ خواہد شد۔ و مثل بر کذب است کہ می گوید لَعَلِّيْ اَعْمَلُ صَالِحًا۔

دبقیہ حاشیہ ۳۱) است کہ رانی مستحق آن گشته است و از بر لے تنبیه او این
 معنی را بروئے ظاہر ساختہ اند۔ و عذاب قبر ازین قبیل نیست کہ حقیقت عقوبت
 است نہ صورت و شیخ عقوبت۔ و نیز المے کہ در خواب احساس نموده می آید۔ اگر
 فرضاً حقیقت ہم داشتہ باشد۔ از قسم المہلکے دنیوی خواہد بود۔ و عذاب قبر از عالم
 عذاب اخروی است۔ شَتَّانَ مَا بَيْنَهُمَا۔ چہ عذاب دنیوی را نسبت بہ عذاب
 اخروی بجا نآوردند سُبْحَانَہُ بِسَمِیْعٍ مَّقْدَرِہُ و اعتبارے نیست۔ اگر شرارہ
 از آتش دوزخ در دنیا افتد ہمہ را پاک بسوزد و متلاشی گرداند۔ عذاب قبر در
 رنگ خواب دانستن از عدم اطلاع است از صورت عذاب و حقیقت عذاب۔ و نیز
 منشأ این اشتباه توهم بجانست عذاب دنیا است بہ عذاب آخرت داین باطل است
 بَيْنَ الْبُطْلَانِ۔

سوال: اذکریمہ۔ اللہ یتو فی الا نفس حین موتہا و الٹی
 لکرتمت فی منامہا فیمسک الٹی قفنی علیہا الموت و یرسل
 الاخری الی اجل مسمی ان فی ذلک لآیات لِقَوْمٍ یَتَفَكَّرُونَ۔
 و اللہ می کشد نفسہا را ہنگام مرگ ایشان وی کشد در خواب آن نفسہاے را کہ نہ
 مرود اند پس بگہ می داند آن نفسہا را کہ حکم کرده برآہنہا مرگ را وی فرستد آن دیگر

ر شاید کہ من عمل صالح کنتم) چنان کہ این آیت دیگر شاید است بر آن -
 وَلَوْ رُدُّوا لَعَادُوا أَلْمَانَهُمْ يَعْنِي أَلْمَانَهُمْ يَعْنِي أَلْمَانَهُمْ يَعْنِي أَلْمَانَهُمْ
 بر آئینہ عود خواہند کرد چیزے را کہ نہی کرده شدند از ان - یعنی نشأت

بقیہ حاشیہ (۱۱۱) رات وقت معین بہ درستی کہ درین نشا نہا است برائے
 سے کہ تفکری کنند (مفہوم می شود کہ توفی نفس چنان چہ در موت است
 خواب است نیز عذاب یکے را از عذابہائے دنیا شمردن و عذاب دیگر را از
 عذابہائے آخرت گفتن بہ کدام وجہ است -

جواب :- توفی نوم از ان قبیلہ است کہ شخصے از وطن مالوف خود بہ شوق
 رغبت از برائے سیر و تماشا بیرون آید تا فرح و سرور حاصل کند و خورم و شادان
 وطن خود باز رجوع نماید - و سیرگاہ او عالم مثال است کہ متضمن عجائب ملک و
 ملکوت است - و توفی موت زچنین است کہ آن جا ہڈم وطن مالوف است
 تخریب بنائے معمور - ازین جا است کہ در توفی موت شدت و کلفت است
 بس وطن متوفی نومی دنیا بود و معاملہ کہ یہ او نماید از معاملات دنیا باشد -
 متوفی کے موتی بعد از تخریب وطن مالوف خود انتقال بہ آخرت نموده است
 معاملہ او از معاملات اخروی گذشتہ - مَنْ مَاتَ فَقَدْ قَامَتْ قِيَامَتُهُ
 منیدہ باشند - ز بہار بہ کشور عجمالی و ظہور صورت مثالی اعتقادیات مقررہ
 ال سنت و جماعت شکر اللہ بمعبہم از است و ہند - و بہ خواب
 خیال خود نموده نہ شوند کہ نجات ہے منابوگ این فرقہ ہاجیہ متصور نیست -

ایشان صلح نیست مگر خصمیان را۔ قولہ تعالیٰ۔ **مِنْ وَسَائِلِهِمْ بَرَزَخٌ** یعنی پیش آن موعظی برزخ است کہ در ال عذاب خواهد شد بر کافران تا وقتیکہ مبعوث شوند در قیامت۔ و مراد از برزخ ہمیں عالم مثال منفصل است۔

رابعیہ حاشیہ ۱۳۵، خوش طبعیہا را موقوف داشته، اگر آرزو ہائے نجات دارند بہ جان و دل در اتباع این بزرگواران گوشند، خبر شرط است۔ **مَا عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ** انبساط عبارت شمار در تو ہم انداخت کہ نزدیک است کہ این تجملات شمار از تقلید این اکابر بیرون آرد و تابع کشفیات خود سازد۔ **نَعُوذُ بِاللَّهِ مِنْهَا وَمِنْ شَرِّهَا وَرِأْفِينَا وَمِنْ سَيِّئَاتِ أَعْمَالِنَا**۔ شیطان دشمن قوی است، واقف باشد کہ از شرط مستقیم بہ پس کو چہا نیندازد۔ مدت مفارقت تا بہ یک سال ہم نہ کشیدہ است۔ چہ بلا شد آن احتیاط ہا کہ در التزام متابعت سنت و اہل سنت می نمود و انحصار نجات در تقلید این بزرگواران می کرد۔ مگر ہمہ فراموش گشت کہ تجملات خود را مقتداے خود گردانیدہ شاخسار ہا را بروے متفرع ساختند۔ اعتنا ملاقات ما بہ حسب ظاہر بسیار بعیدی نماید۔ چنان زندگانی نمایند کہ رشتہ امید نجات گسستہ نہ شود۔ **رَبَّنَا آتِنَا مِنْ لَدُنْكَ سَرَّ حَمَّةً وَهَيِّئْ لَنَا مِنْ أَمْرِ نَارٍ شَدًّا**۔ **وَالسَّلَامُ عَلَيَّ مِنْ تَابِعِ الْهُدَى** ۱۳۵۔ قولہ مراد از برزخ الخ۔ برزخ آن عاجز را گویند کہ ما بین دو چیز باشد۔ جمعہری گفتہ البرزخ الحاجز بین الشیئین۔ والبرزخ ما بین الدنیا والآخرۃ من وقت الموت الی البعث۔ فمن مات فقد دخل فی البرزخ

حشر اجساد | و بعد قیامت چون حشر اجساد شود و همی بدن
 غصری محشور شود و این بدن لطیف گردد و بدن
 مثالی شود و درین عالم اهل جنت مستند شوند به صور اعمال خود۔

ولقیه ما شیه لله) وعن ورا لهم برزخ - ای وعن آما مهم
 و بین اید لهم وقیل من خلفهم برزخ ای حاجز بین الموت
 والبعث - قال الضحاک ومجاهد وابن زید - وعن مجاهد
 ایضاً ان البرزخ هو الحاجز بین الموت والرجوع الی الدنیا
 وعن الضحاک هو ما بین الدنیا والآخرة - وعن ابن عباس
 انه حجاب - وعن السدی هو أجل وعن قتادة هو لقیة
 الدنیا - وقیل الا مهال الی یوم انقیامة، حکاه ابن عیسی
 وعن الکلبی هو الأجل ما بین النفختین و بینهما اربعون
 سنة - وهذه الأقال متقاسم بتر من الجامع لاحکام القرآن
 للقرطبی لخصاً) وقال الربیع البرزخ القبور - وقال ابو صخر البرزخ
 المقابر لاهم فی الدنیا ولا هم فی الآخرة فهم مقیمون الی یوم
 یبعثون - واخرج سعید بن منصور وابن جریر وابن المنذر
 وابن ابی حاتم وسموید فی فوائدکة عن ابی امامة انه شهید
 جنازة فلما دفن المیت قال هذا برزخ الی یوم یبعثون
 من الدر المنثور للسیوطی) وعن ورا لهم برزخ

و اہل نار معذب نشوند بہ صورت اعمال خود۔ و حقیقتش آن است کہ اعمال
 بملکین اگر چه عرض اندورین عالم لیکن حقائق آن جواہر شدہ باقی می ماند
 در مثال منفصل پس اعمال حسنہ چنان جور و قصور شدہ باقی می ماند و

ربقیہ حاشیہ ۱۱۱) البرزخ الحامد بین الدنیا والآخرہ و هو الملك
 فی القبر (تفسیر کشف الاسرار) و آنچه حضرت مجدد قدس سرہ فرمودہ در
 حاشیہ ۱۱۲ گذشتہ بقیہ کلام ایشان در حاشیہ ۱۱۳ مطالعہ نمایند۔
 ۱۱۳ حضرت مجدد قدس سرہ در مکتوب ۲۶۱ از دفتر اول می نویسند: عذاب قبر
 مرکب از اربعہ از عاصیان اہل ایمان راجح است۔ مخرج صادق علیہ ر
 علی آلہ الصلوٰت والتسلیمات از ان خبر داده۔ و سوال منکر و نکیر مومنان
 را و کائنات را در قبر نیز حق است۔ قبر برزخ است در میان دنیا و آخرت
 عذاب او نیز بہ یک وجہ مناسبت بہ عذاب دنیوی دارد کہ از قطار پذیرا
 و بہ وجہ دیگر مناسبت بہ عذاب آخروی کہ فی الحقیقت از عذابہا
 آخرت است۔ کہ می رود: «الناس لیرعون علیہا غد و اوعشیٰ»
 نذلت فی عذاب المقبر۔ و ہمچنین راحت قبر نیز بہ وجہت دارد۔
 سعادت مند کسی است کہ از زلالت و معاصی او بہ کمال کرم در آفت
 در نوزند و اعلاء۔ اخذہ نہ فرمایند۔ و اگر در مقام مواخزہ آیند انکال
 رحمت کفارت گناہان او را آلام و محن دنیوی سازند اگر بقیہ ماندہ
 باشد بہ فضل و کرم قبر و محنتہا کہ در ان موطن مقرر ساختہ اند کفارت

اعمال سیمہ مثل زنا اگرچہ عرض است و لذذ درین عالم لیکن حقیقتش
تاریخ و موم است۔ دران عالم۔ و بہ سبب انغماس در غواشی بدنہ
تکذومی نماید، و این جہل مرکب و غلبہ نفس و شیطان است۔ و

(بقیہ حاشیہ ۳۳۵) کنند تا پاک و پاکیزہ بہ محشر مبعوث گردد۔ و ہر کراچین نہ
کنند و مواخذہ اورا بہ آخرت اندازند عین عدل است۔ اما واسے بر گناہگار ان
بشر مساران لیکن اگر از اہل اسلام است مال او بہ رحمت است و از عذاب
بدی محفوظ و این نیز نعمتے است عظیم۔ و بعد از یک صفحہ نوشتہ اند "صاحب
صوح گوید مال ہمہ بہ رحمت است۔ وَ رَحْمَتِي وَسِعَتْ كُلَّ شَيْءٍ
فأرأعذاب دوزخ تاسہ حقبہ ثابت کند رَحْمَتِي وَسِعَتْ كُلَّ شَيْءٍ
بضمین شانون سنتہ) بعد از ان گوید کہ نار در حق ایشان برد و سلام گردد
نان پیر حضرت ابراہیم علی نبینا و علیہ الصلاۃ و السلام شدہ بود۔ و خلف و در
عید حق جائز دار و گوید کہ هیچ کس از اہل دل بہ خلود عذاب کفار نہ رفتہ است
درین مسکہ نیز از صواب و در افتاد است۔ نہ دانستہ است کہ وسعت
است در حق مومنان و کافران مخصوص بہ دنیا است و در آخرت بولے از رحمت
کافر نہ رسد۔ کما قال اللہ تعالیٰ: "إِنَّهُ لَا يَلْبَسُ مِنْ رُوحِ اللَّهِ
بِالْقَوْمِ الْكَافِرُونَ" وَقَالَ تَعَالَى بَعْدَ قَوْلِهِ سُبْحَانَ رَبِّيَ
سِعَتْ كُلَّ شَيْءٍ "فَسَا كَتَبَهَا لِلَّذِينَ يَتَّقُونَ وَفَوْقَ أُولَئِكَ
مَرْكَاةٌ وَالَّذِينَ هُمْ بِآيَاتِنَا يُؤْمِنُونَ" "یٰۤاُولَیۤاٰیۡتِ رَاۡخُوۡاۤنَا"

وَرَأَى عَالَمًا كَرِيمًا حَقِيقِي اسْمِ مُحَمَّدٍ مَحْزُونٍ وَمَوْلَمُ اسْمِ اللَّهِ تَعَالَى
 مِي فَرَايِدِ مَرْكَفَارِ رَا - هَلْ تَجْزُونَ إِلَّا مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ -
 یعنی جز آنه داده خواهد شد - مگر آن چه عمل می کند - و این نص است
 بر آن که عمل عین جزا است -

بقیه جانشینان) و آخر کار پیغمبر فرموده - وَقَالَ اللَّهُ تَعَالَى "إِن
 رَحِمَهُ اللَّهُ قَرِيبًا مِنَ الْمُحْسِنِينَ" وگرمیمه "لَا تُخْسِبَنَّ
 اللَّهُ مَخْلِفًا وَعْدًا سَأَلَهُ" و الت نه دارد بر خصوصیت خلف
 به وعده - تو اند بود که اقتصار عدم خلف به وعده اینجا به واسطه آن بود که
 مراد از وعده اینجا تصرف رسل است و غلبه اینها بر کفار و آن متضمن وعده
 و وعید است - وعده است هر رسل را و وعید است مر کفار را - پس
 گویند درین کریمه هم خلفند و وعده منتفی شد و هم خلف و وعید - قَالَ "يَا
 مَسِيحُ كَذَبْتَ عَلَيَّ لِأَنَّكَ وَالْإِنْفِاطِافِ دَرُوعِي دَرُوعِي خَلْفًا
 در وعده مستلزم کذب است و ناشایان آن حضرت جل سلطانند
 زیرا که در ازل دانسته بود که کفار را عذاب محمد نخواهم کرد - مع ذلک
 برائے مصاحبه مخالف علم خود گفته که عذاب محمد خواهیم کرد - این منتهی
 را تجویز نمودن شتاعت تمام دارد - سُبْحَانَ رَبِّكَ رَبِّ الْعَزَّةِ
 عَمَّا يَصِفُونَ

قسم اول از مثال

و قسم اولی کہ در ادراک وے قوت متخیلہ
شرط است پس موجود می شود از

تخیل متخیلہ در ان عالم۔ و مشہود می گرد و چنان کہ صور و خواب دیدہ
می شود۔ پس این صور گاہے مناسب حقائق موجودہ می باشد و این
رویا معبر نیست۔ بلکہ ہر چہ مشہود شدہ ہموں واقع می شود۔ و
حضرت جناب ام المومنین عائشہ صدیقہ رضی اللہ تعالیٰ عنہا فرمودند
اول چیزے کہ ابتدا وحی می آمد بر رسول صلی اللہ علیہ وآلہ واصحابہ
وسلم رویاے صادقہ بود در خواب۔ پس نہ بود آن حضرت کہ دید
در خواب چیزے را مگر آن کہ می آمد مانند روشنی فجر۔ یعنی ہر چہ می دید
ہموں واقع می شد۔ و این حال آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ و
اصحابہ وسلم بود پیش از رسالت و نزول ملک۔ و گاہے این صورت
اگر چہ مناسب حقائق موجودہ اند لیکن مطابق بہ حسب باوی رائے
نہ می باشد۔ و این رویا معبر است و در حقیقت مشہود آن چیز
است کہ تعبیر است لیکن مضمون است بہ صورت مرئیہ۔ چنان کہ
حضرت سید عالم صلوات اللہ وسلامہ علیہ وآلہ واصحابہ علیہم السلام را بہ صورت
لبن دیدہ بود و امام بخاری روایت کردہ کہ حضرت سید عالم صلی اللہ
علیہ وآلہ واصحابہ وسلم فرمودند کہ در خواب شیر آوردہ شد و نوشیدم
تا آن کہ میلاب شدم و باقی بہ عمر ^{عزیم} دادم۔ حاضران پرسیدند کہ تعبیر این
چہیست؟ سید عالم صلی اللہ علیہ وآلہ واصحابہ وسلم فرمود۔ کہ

تجیر آن علم است۔ و چنان کہ حضرت سید عالم صلوات اللہ وسلامہ
 علیہ وآلہ و اصحابہ ایمان را بہ صورت قمیص دیدہ بودند۔ امام بخاری
 روایت کرده کہ حضرت سید عالم صلی اللہ علیہ وآلہ و اصحابہ وسلم
 فرمود کہ در خواب بر من عرض کرده شد مردمان کہ بر آنہا قمیص بودہ
 بعضی قمیص داشتند تاثری و بعضی تا کمر و بعضی تا ساق۔ عمر رضی
 را دیدم کہ قمیص دراز تا زیر پا بود۔ حاضران عرض کردند کہ تجیر
 آن چیست۔ سید عالم فرمودند کہ تجیر آن ایمان است۔ و
 ازین روایے معتبر روایے حضرت ابراہیم علیہ السلام است
 کہ دیدہ بودند این خود را کہ اسحاق است۔ بر قول مکشوف اولیا۔
 ذبح می کنم۔ و تجیر آن کبش بود و کبش بہ صورت اسحاق نمودار شد۔

۱۲۴ در تفسیر کشف الاسرار و عداۃ الابرار معروف بہ تفسیر پیر ہرات
 شیخ الاسلام حضرت خواجہ عبداللہ انصاری خلیفہ حضرت ابوالحسن خرقانی
 قدس اللہ اسرارہما و در تفسیر الجامع لاحکام القرآن للقرطبی بہ تفصیل این
 بیان آمدہ۔ بہ صورت اختصار چیزے بیان کردہ می شود۔
 علماء اور ذبح و در موضع ذبح اختلاف است۔ جمعے از صحابہ و
 تابعین چون ابوبکر صدیق و ابن عباس یہ یک روایت و ابن عمر و عبداللہ بن
 عمرو۔ و ابو ہریرہ۔ و ابوالطفیل۔ و سعید بن المسیب و محمد بن کعب القرظی۔
 و شعبی و حسن بصری و مجاہد و ضحاک و کلبی و علقمہ و یوسف بن مہران و الزبیر

مرتبہ خامسہ عالم شہادت است و این عالم
 مرتبہ خامسہ | اجسام است۔ در جوہر عمار بعد عقل کل و نفس کل
 پدید آید و طبیعت پدید آید اجسام و طبیعت موثر در اجسام

(بقیہ حاشیہ ۱۱۵) بن انس و غیر ہم گفته اند ذبیح اسماعیل بود۔ و عمر بن الخطاب
 و علی بن ابی طالب و ابن مسعود و عباس بن مطلب و ابن عباس بہ یک روایت
 و کعب الاحبار و سعید بن جبیر و قتادہ و مسروق و عطاء و مقاتل و غیر ہم گفته اند۔
 ذبیح اسحاق بود۔ کسانے کہ گفته اند کہ ذبیح اسماعیل است گفته اند کہ مویع ذبیح
 منکر منابوہ۔ و کسانے کہ اسحاق را ذبیح گفته اند می گویند کہ مویع ذبیح
 بیت المقدس بودہ۔

اصحی گویند کہ از ابو عمرو بن العلاء پرسیدم کہ ذبیح اسماعیل بود یا اسحاق۔
 وے گفت یا اصحیح این ذهب عقلک۔ یا۔ این عزب عنک
 عقلک۔ متی کان اسحاق بکة وانما کان اسماعیل بکة و هو
 الذی بنی البیت مع ابيه۔ والمنحر بکة۔ ومن الدلیل علیہ
 ان قرنی الکبش کان میراثا لولد اسماعیل عن ابيه وکانا
 منوطین بالکعبۃ الی ان احترق القرن فی ایام ابن الزبیر و الحجاج
 سعید بن جبیر گفته اُری ابراہیم ذبیح اسحاق فی المنام
 فسار بہ مسیرة شهر فی غداة واحدة حتی آتی بہ المنحر
 من منی فلما صرف اللہ عنہ الذبیح و امر بہ ان یدبح الکبش

بماذن خالق بے شعور مطابق آنچه در نفس کل ثبت شده از افاضه عقل کل - و ایند سبا اولاً قبول امتداد جوهری کرده ممتد گروی شده ظاهر شد - و آن کره است که محیط است به عالم اجسام بتمامه و این عرش عظیم است

البقیه حاشیه ۳۵) فد بجہ وسائر بہ مسیبتہ شہر فی ترد حۃ
واحداً لا طویت له الأودیة والجبال پیروفتیت شیخ الاسلام گوید
ای - او که حق را بدلیل جوید، به بیم و طمع پرستد - و او که حق را به احسان دوست
دارد، روز نشسته برگردد - و او که حق را به خوشبین جوید نیافته، یافته پذیرارد -
الهی عارف ترا به نور تومی داند، از شعاع وجود عبادت، نه می تواند دور
آتش مہر می سوزد و از نار باز نہ می پردازد -

.... وَكَلَّمَهَا بَدَاغٍ مَّحَمَّدٌ السَّعْدِيُّ - اسماعیل کودکی روزی به روز افزون بود
کریم برآید، و عزیز بر خاسته، سدا که نسبت بود، و هدف در محمد مرسل بود
کوشه دل خلیل در و آوخت، به چشم استخوان در و نگرست، از درگاه
عزت عتاب آمد که اے خلیل ما ترا از بیت آری نگه داشتیم، تا دل
در بند عشق اسماعیلی کنی؟ هر چه بجا راه خلقت باشد چه بیت آری و چه
روے اسماعیلی

به هر چه از راه بازاری چه کنر آن حرف و چه ایمان
به هر چه از دوست و آمانی چه زشت آن نقش و چه زیبا

اے خلیل - دعوی دوستی ما کردی و مرید وار در راه ارادت آمدی که

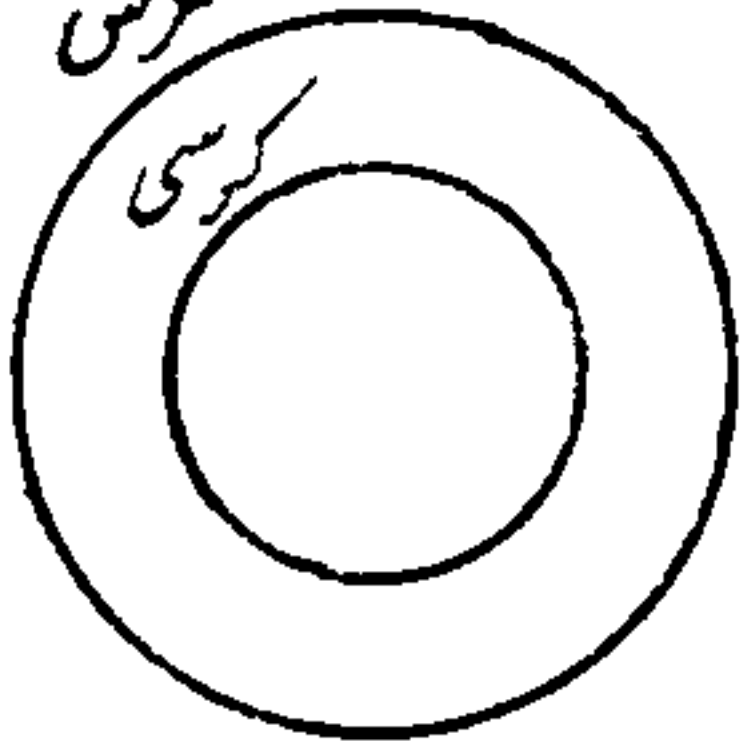
و در عمارت چهار ملائک موجود شدند که حامل عرش ماند و به روز قیامت
 بهشت ملک حامل عرش خواهند شد۔ و این عرش مستوی رحمان است
 که رحمان بر وظایف است چنان چه اللہ تعالیٰ فرموده۔ **الرَّحْمٰنُ
 عَلٰی الْعَرْشِ الْمَعْتُوٰی۔** لہذا رحمت وے عام است بزنجب عالم۔
 و بیج نوعی از انواع خالی نیست کہ شمول رحمت نیست۔ و در غضب
 ہم رحمت است۔ چه در غضب رحمت برالم عارض بر مغضوب علیہ و
 این الم ہم حقیقتی است از حقائق۔ رحمت بہ آن متعلق شد پس
 الم در وجود آمد از رحمت۔ و نیز این رحمت است بر مغضوب علیہ
 مثلاً الم تار کہ عاصی رانی رسد بر آئے آن کہ زنگ گناہ از وسے
 زائل شود۔ چنان کہ زرسپاہ را در آتش می اندازند تا از زنگ
 صاف گردد۔ مثل این مثل احتجام است۔ اگر چه پیش احتجام مولم
 است۔ لیکن چون معطلی بہ صحت است عین رحمت است۔ و
 همچنین اقامت حدود اگر چه مولم است لیکن چون مزیل گناہ
 است عین رحمت است۔

و بقیہ حاشیہ (۳۵) **رَبِّیْ وَجَّهْتُ وَجْهَیْ لِلدِّیْنِ حَیْ فَطَرَ السَّمٰوٰتِ وَ
 الْاَرْضِ۔** از خلائق و علایق بیزاری گرفتی کہ۔ **اِنَّهُمْ عَدُوٌّ لِّیْ اِلَّا
 رَبِّ الْعٰلَمِیْنَ۔** اکنون آمدی ودلی کہ بر محبت جلال و جمال ما
 وقف است فا او پر دشتی و مہر مہر براد نہادی۔ قرآنیہ لی

عرش و کرسی

در ہون عرش
عظیم جسمے دیگر

عرش

است بہ این شکل و این کرسی کریم است
درین کرسی سیدی است قدس

رحمان - کہ عبارت از انوار رحمت خالصہ

و غضب است ازین کرسی غضب و

رحمت خالصہ متعلق بہ عباد می شود - و درین کرسی ملائک اند - خدمت

(بقیہ ہاشیہ ۱۲۱) قربانان و انقطاع الی القطار - خیز اور اقربان کن -

ورما را می خواہی در خود را در مان کن -

تبادل ز علایقت یگانہ نہ شود یک تیر ترا سوئے نشانہ نہ شود

تا پردو چہافت از میانہ نہ شود کشتی بہ سلامت بہ کرانہ نہ شود

رحمہ اللہ و رضی عنہ ما احلی کلامہ وما اعذب بیانہ ما افاض

اللہ علینا من علومہ و اسرارہ و الوارہ -

آہی بہ این پاک مردان خویش کہ بودند از عشق تو سینہ ریش

بیفکن از لیشان بہ من پر توے کہ این رہ روان را شوم پیروے

مرا نیز از عشق دروے بدہ نہ خاک رہ خویش گردے بدہ

ہے سیدی عبدالکریم بن ابراہیم الجیلانی قدس سرہ کہ در نصف اول قرن

تاسع وفات یافتہ در کتاب "الألسان الکامل" نوشتہ "ان

آن ہا ایصال رحمت و عذاب است بہ عباد۔
 و در جوف این کرسی۔ کرہ دیگر است کہ فلک اطلس است و
 این عرش متغیر است۔ در عالم ازیں عرش تغیر واقع می شود۔ و
 از اسمے کہ این عرش منظر اوست۔ مناسب آن ملائک اند کہ خدمت
 آنها ترتیب عالم تغیر است۔ و در جوف فلک اطلس فلک ثوابت است
 و این کرسی دیگر است و در آن ہم ملائک هستند مناسب آن۔ این ہمہ

و بقیہ حاشیہ ۵۳) القدمین عبارة عن حکمین ذاتین
 متضادین۔ وهما من جملة الذوات بل هما عين الذات۔
 و هذان الحکمان ما ترتب الذات علیہما كالحدوث
 والقدم، والحقیقة والخلیقة، والوجود والعدم،
 والتناهی وعدم التناهی، والتشبیہ والتنزیہ، و
 امثال ذلك۔ ونوشة: «أمّا النحلان فالوصفان المتضادان
 كالرحمة والنقمة، والغضب والمرضا، وامثال ذلك
 والفرق بین القدمین والتعلین، ان القدمین عبارة
 عن المتضادات المخصوصة بالذات والنحلان عبارة عن
 المتضادات المتعددية الى المخلوقات یعنی انها تطلب الأثر
 فی المخلوقات۔ فهی نحلان تحت القدمین لأن الصفات
 الفعلية تحت الصفات الذاتية۔ الخ۔

کہ ذکر کرده شد موافق آن است کہ مکشوف بر شیخ اکبر شیخ محی الدین
عربی قدس سرہ شدہ۔

و در مشہود ہمیں فلکِ اطلس عرشِ عظیم است و فلکِ ثوابت
مماس فلکِ اطلس نیست، بلکہ در میان خلواست۔ در آن جنت
مخلوق است۔ سقفِ جنت ^{سطح} مقعر فلکِ اطلس است و زمین
جنت ^{سطح} محدب فلکِ ثوابت۔ بعد از آن آب و زمین و ہوا پیدا شدہ
است و از ہوانا متکون شد۔ بعد از آن در بار و زمین تجز شدہ۔
و بخان متکون شد۔ و مرتفع شد، و منجمد گشتہ سبغِ سماوات پیدا
شدند و در ہر آسمان ملائکہ اند، مشغول بہ خدمات۔ و زیر زمین
دوزخ مخلوق گشتہ است۔

مرتبه سادسہ مرتبہ انسان است و
مرتبه سادسہ

این انسان مظہر است۔ جامع مزج
مظاہر را۔ چہ اولین اول مع مافیہ ظاہر شدہ است و تعیین ثانی
و تعیین ثانی باہر چیزے کہ ظاہر شدہ است در آن از عوالم ثلاثہ،
ظاہر شدہ در انسان۔ و انسان جامع مزج عوالم را است۔ و
بق تعالیٰ با جمیع اسماء و صفات خود و با جمیع صفات اکوان و مظاہر
ظاہر است و انسان۔ و انسان جامع است ہمہ موجودات را از
ازل تا ابد۔ و اندان نامیدہ شدہ است بہ عالم صغیر۔ و انسان
کامل تالیفہ التدریج است و متصرف است در ہمہ عوالم و فیض

حق سبحانہ تعالیٰ نہ می رسد۔ بہ بیچ چیز از اجزائے عالم مگر بہ واسطہ
باطن انسان کامل و لہذا مسجود ملائکہ گشتہ۔

انسان کامل اگرچہ خلق عنصری آخری است
لیکن بہ باطن و حقیقت خود اول است و

انسان کامل

مضامی تحین اول است۔ و او مقصود از خلق عالم۔ واللہ تعالیٰ

این انسان کامل را بہ دو دید خود پیدا کردہ۔ و مراد بہ دو دید،

اوصاف جلالیہ و جمالیہ، و اسماء فعلیہ و انفعالیہ، و اوصاف

اسماء قدیمیہ و صفات و اسماء کونیہ اند۔ و باقی عالم را بہ دید واحد

پیدا ساختہ۔ و این دقیقہ را ملائکہ طبعیہ نہ فہمیدند و گفتند۔ آیا پیدا

می کنی کسے را کہ فساد در زمین خواهد کرد و ما شیخ ہستیم۔ و نہ دانستند

کہ تسبیح آہن بہ اسم خاص است کہ آن ملائکہ مظهر آن اسم بودند۔ و

حال آنکہ اللہ تعالیٰ را اسماء اند کہ ملائکہ را خیر آن اسماء نہ بود۔

واللہ تعالیٰ آدم یعنی انسان کامل را تمام اسماء خود تعلیم فرمودہ۔ چہ

آدم یعنی انسان کامل مظهر ذات جامعہ مزج اسماء راست۔ و انسان

کامل مسیح بہ ہمہ اسماء راست۔ پس تسبیح انسان کامل اکمل است از

تسبیح ملائکہ۔ واللہ تعالیٰ بہ ملائکہ تمام کائنات را معروض ساخت و

گفت کہ خیر و ہید از اسماء این کائنات۔ یعنی اسمائیکہ این کائنات

تسبیح بہ آن اسماء می کنند و مظهر آن اسماء ہستند۔ پس ملائکہ چون

کہ از تکبر منزه بودند، اعتراف بہ عجز خود کردند و گفتند۔ لا عِلْمَ لَنَا

إِلَّا صَاعِدًا مِّنْكَ - وَاَدْمَ اَنْبَاءِ سَمَاءِ كَرُو لَيْسَ ظَاهِرًا شَدَّ فَضْلُ اَدَمَ
 یعنی انسانِ کاملِ نزل ملائکہ و سببِ مسجود شدن انسانِ کاملِ موعود شد
 وَاَنَا اَبْلَسُ لَيْسَ اَبَا اَوْ رُو اَوْ سَجُو و گفتم - اَنَا خَيْرٌ مِنْهُ
 خَلَقْتَنِي مِنْ نَارٍ وَخَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ یعنی من بہترم از آدم
 کہ انسانِ کاملِ است - پیدا کردی تو مرا از آتش - و آدم را از طین
 و طین عبارت است از اجزائے زمین کہ ممنوع است بہ آب - و
 ابلیس پیدا شدت آدم را طین و نہ دانست کہ ظاہر است در وے
 ذات با جمع اسماء و صفات و جمع حقائق عالم کہ از ان جمله نار ہم بہت
 و تکبر و زید بر مظهرے کہ نہ شاید تکبر بر او - و لهذا ملعون و مطر و وازی
 گردید - و ابلیس مظهر اسم مفضل است - و ممکن نیست کہ از و
 عباد رشود ہوائے اضلال و گمراہی - و او تسبیح حق نہ می کند مگر بہ اسم
 مفضل و آنچه قریب اوست در معنی - لهذا گفتم - فَبِعِزَّتِكَ
 لَا اُعْوِيْنَهُمْ اَجْدَجِيْنٌ یعنی قسم عزتِ تست اے رب!
 البتہ گمراہ خواہم کرد افراد نوع انسان را - یعنی بران کمر بند ہستم - و
 او خدمت اضلال اختیار نمود تا اسم مفضل ظہور یابد - لهذا
 اللہ تعالیٰ او را فرمود - وَاسْتَفْزِزْ مَنْ اَسْتَطَعْتَ
 مِنْهُمْ بِصَوْتِكَ وَاَجْلِبْ عَلَيْهِمْ بِخَيْبِكَ وَرَجِلِكَ وَ
 وَاَسْأَلُكَ فِي الْاَمْوَالِ وَالْاَوْلَادِ وَمَا يَعْزُبُ عَنْ
 الشَّيْطَانِ اِلَّا غُرُورًا یعنی جنبش بدہے را کہ استطاعت

براضلال وے داری بہ آواز خود تا فریفتہ آواز شدہ در ضلالیت
افتد۔ و حیلہ بساز بر آہنہا بہ سواران خود و پیادگان خود و شرکت
کن آہنہارا در اموال و اولاد تا از حیث اموال و اولاد در ضلال
افتد و وعدہ کن بہ آہنہا از وعدہ فریب یافتہ، در ضلالیت افتد
و وعدہ نہ خواہد کرد و شیطان مگر فریب۔ ازین کہ گفتہ است اللہ
تعالی معلوم شد کہ اللہ تعالی شیطان را مقرر نمودہ برائے اضلال
و اغوا بہ ہر طریقے کہ باشد۔ تا اسم مضلل ظاہر شود۔ پس ابلیس ہم
مکول است بہ خدمت۔ و انسان کامل اگر چہ بہ نظر حقیقت خود
جامع جمیع اسما است۔ و ابلیس را مدوگار۔ جزر حقیقت او است
کہ اسم مضلل است لیکن او بہ صورتے کہ ظاہر است در دار دنیا
و در آخرت کہ منظر اسم ہادی است۔ پس از انسان کامل بہ جز
ہدایت نیاید۔ و از وے عمل صادر نہ شود مگر آن کہ اثرے از آثار
ہدایت کہ منظر اسم ہادی است۔ داشتہ باشد۔ لہذا اکمل از
انسان کامل کہ رسل و انبیا اند معصوم اند بے شبہ۔ و اولیا از
انسان کامل محفوظ اند۔ اگر معصیتے برسبیل ندرت از ایشان صادر
شود۔ مقارن توبہ و استغفار گردد۔ و این اثرے از آثار ہدایت
و موجب ظہور تائب و عفو و غفور است۔

جمیع اسما و صفات را یک منظر ہا
بمان کہ حق سبحانہ تعالیٰ
اگر چہ در آزل عالم بود

و میباید نسبت جمیع اسمائے حسنیٰ خود را و رذات خود و رذات کونیه
 که مظاہر آن اسماء اند، لیکن خواست که یک مظہرے سازد کہ در آن
 اسمائے حسنیٰ خود کلیتاً و جزئیتاً کہ از احصاء بیرون اند مشاہدہ
 کند۔ ہر آن مظہر در جا معیت مضامین و مماثل تعین اولیٰ باشد کہ
 جامع است در مراتب الہیہ و آن مظہر مراتب باشد میرویت جمیع
 اسماء مجتمعہ و دفعۃً پس پیدا ساخت انسان کامل را کہ جامع

در بیان فردا کمل از احسان کامل مابین جناب شیخ اکبر و حضرت
 مجدد قدس اللہ سرار ہما اختلاف نیست کہ وے خلیفۃ اللہ فی
 الارضین است۔ شیخ اکبر چنین فردا کمل را قطب الاقطاب می نامند
 و حضرت مجدد ویرا قیوم گویند۔ بہ صورت اختصار بیال ہر دو حضرت
 نوشتہ می شوو۔

شیخ اکبر قدس سرہ در خصوص نوشتہ اند کہ فہو من العالم
 کفص الخاتم من الخاتم الذی ہو محل النقش۔ فالعلامۃ
 التی بہا یختم الملک علی خزائنه و سماہ خلیفۃ من اجل
 ہذا لانہ تعالیٰ الحافظ خلقہ کما یحفظ الختم الخزان
 فہا دام ختم الملک علیہا لا یجس احد علی فتحہا الا
 یاذنہ۔ فاستخلفہ فی حفظ العالم۔ فلا یزال العالم
 محفوظا مادام فیہ ہذا الانسان الکامل۔ الا تراہ

ہمہ اسما و ہمہ مظاہر است۔ پس دید ہمہ اسما رو ہمہ کائنات را در
النسان۔ پس رحم کر و بر کائنات عالم۔ پس النسان کامل بہ منزله دید
است مرتق سبحانہ را در رویت اسما و کائنات۔ و ہر کائن مظهر

ربقیہ حاشیہ ۲۷) اذا زال وفک من خزائنه الدنیا لم یبق
فیہا ما اختزنہ الحق فیہا و خرج ما کان فیہا و التحق بعضہ
ببعض و انتقل الأمر الی الآخرۃ، فان ختمنا علی خزائنه
الآخرۃ ختماً ابداً۔ الخ

و نیز در فصوص نوشتہ اند "فما وصل الینا من اسم تسمی بہ
الا و جدنا معنی ذلک الاسم و روحہ فی العالم۔ فمادیر العالم
ایضا الایصورۃ العالم و لذلک قال فی خلق آدم الذی ہو
البرناجہ الجامع لنعوت الحضرة الالہیۃ الی الذات
والصفات والافعال۔ قوله " ان الله خلق آدم علی صورۃ
ولیست صورۃ سوی الحضرة الالہیۃ۔ فواجبنا فی هذا
المختصر الشریف الذی هو الانسان کامل جمیع الاسماء
الالہیۃ وحقائق ما خرج عنہ فی العالم الکبیر المنفصل و
جعلہ روحاً للعالم فسخر لہ العلو والسفل لکمال الصورۃ
فکما انه لیس شیء من العالم الا وهو لیس بامر الله بحمدہ
کذلک لیس شیء فی العالم الا وهو مسخر لہذا الانسان

اسکے بود از اسماء۔ و اور اخیر نہ بود بہ اسم دیگر کہ مظهر آن نبیست۔ و ہر
مظہر می دانست کہ کمال ہمین است کہ این اسم در وی می خواهد۔ و
و اسماء را قائل است۔ بہ منتقم مقابل غفور است۔ پس در مظاہر

ز بقیہ حاشیہ (۳۵) لما أعطیہ حقیقۃ صور تہ فقال ۛ و
سخر لکم ما فی السموات وما فی الأرض ۛ جمیعاً منہ وکل ما
فی العالم تحت تسخیر الانسان علم ذلک من علمہ و هو
الانسان الکامل و یجمل ذلک من جملہ و هو الانسان
الحيوان - الخ

و حضرت مجدد قدس سرہ در مکتوب یاد ہم از دفتر دوم نوشتہ اند۔
" انسان العجوبہ ایست کہ یاقوت تملکت پیدا کردہ است و بار امانت
بہداشتہ است۔ از نعمات کس غریبہ انسان بشنو کہ معاملہ او بجائے می
رسد کہ قابلیت مرآتینا حضرت احدیت مجرودہ پیدا می کند و بے
اقتران صفات و شیونات مظهر ذات احدی گردد۔ تعالی شانه۔ و
حال آن کہ حضرت ذات۔ تعالی و تقدس بہرہ وقت مستجمع صفات و
شیونات است۔ و بیج وقت ذات را۔ تعالی۔ انفکاک از صفات
و شیونات نیست۔ بیانش این کہ انسان کامل چون از گرفتاری ماسوائے
ذات احدیت۔ تعالی و تقدس۔ آزاد گشتہ گرفتاری بہ ذات احد۔
عمل سلطانہ پیدا کند و از صفات و شیونات بیج ملحوظ و منظور و مقصود و

اں اسماء متقابلہ تضاد واقع است۔ و ہر مظہر خواہد کہ دیگر نہ باشد
و باہم متنازع اند۔ پس عیبے کہ ملا یکا اظہار آن کردند، از
فساد و سفک و ما کہ علین نزاع است۔ و در ہمہ کائنات

(بقیہ حاشیہ ۳۶) مطلوبی او نہ باشد، بہ حکم المرء مع من احب
او را یک قسم اتصالی مجہول الکلیفیتہ بہ حضرت احدیت مجرورہ پید
می گردد و آن گرفتاری کہ بہ ذات احد۔ جل سلطانہ۔ اورا حاصل
شده بود۔ نسبت قریب لے چون بہ ذات لے چون دروے اثبات نماید۔
درین وقت انسان کامل مرآت ذات احمدی گردد بہ حیثیتہ کہ از صفات
و شیونات دران بیچ مشہود و مرئی نہ شود بلکہ احدیت مجرورہ۔ تعالت
و تقدست۔ دروے ظاہر و محلی نہ شود بلکہ احدیت مجرورہ۔ تعالت و
تقدست۔ دروے ظاہر و محلی باشد۔ سبحان اللہ العظیم۔ ذلتی
کہ از صفات پرگز انفکاک نہ داشت در مرآت این انسان کامل بہ
حیثیت تجر و ظاہر و محلی گشت و حسن ذاتی از حسن صفاتی متمیز شد۔
و این مرآتیت و مظہریت غیر از انسان کامل احمدی را میسر نہ
شده است۔ حضرت ذات۔ تعالی و تقدس۔ بے اقتزان صفات و
شیونات در این چیز غیر از انسان محلی نہ گشته۔ عرش مجید در عالم
گیر مظہر حضرت ذات۔ مجمع صفات است۔ تعالی و تقدس۔ و
انسان کامل در عالم صغیر مظہر حضرت ذات احد است کہ مجرد از

عالم بود۔ و ہم در ملائکہ بود کہ نزاع کردند در ایجاد آدم۔ یعنی انسان کامل۔ پس فتاوندوران عیب و شعور بہ این نہ داشتند لهذا شرع شریف ہی فرمود از دیدن عیب دیگران و تزکیہ کردن

(بقیہ حاشیہ ۳۶) اعتبارات است۔ این مرآتیت از اعجاز کبیہائے انسان است۔ واللہ سبحانہ المعطی۔ لا مانع لما أعطاه ولا معطى لما منعه۔ والسلام علی من اتبع الهدى والتزم متابعت المصطفیٰ علیہ وعلی آلہ واصحابہ الصلوٰت والتحیات العلیٰ۔

و در مکتوب ہفتاد و چہارم از دفتر دوم نوشته اند: "باید دانست کہ ان اللہ خلق آدم علی صورتہ۔ او تعالی از صورت منترہ و متعالی است۔ پس خلق آدم بر صورت او سبحانہ بہ این معنی تواند بود۔ کہ اگر مرتبہ تشریح را در عالم مثال صور تے فرض کردہ شود، ہر آئینہ این صورت جامع خواندہ بود۔ کہ انسان جامع بر آن صورت موجود گشتہ است صورت دیگر را قابلیت آن نسبت کہ تمثال آن مرتبہ مقدسہ تواند بود۔ و مرآت آن تواند گشت۔ ازینجا است کہ انسان شایان خلافت او تعالی گشتہ است زیرا کہ تا بہ صورت شے مخلوق نہ گردد شایان خلافت آن شے نہ باشد۔ چہ خلیفہ شے خلف شے است و نائب مناب آن شے است۔ و چون انسان خلیفہ رحمان گشت۔ تعالی۔ ناچار تحمل باران را بسعین شدہ۔ لا یحمل عطا بالملک الا مطایبا۔ آسمانہا وز

نفس خود را۔ و چون تضاد و مخالف و رکائات بہ نظر اصل حقیقت
 آنها واقع است۔ پس ہر حقیقت این کائنات بقائے دیگرے نہ
 می خواہد۔ لیکن اللہ تعالیٰ با این تضاد باقی می دارد تا اسما و روسے

(بقیہ حاشیہ ۳۶) و کوہ ہا جامعیت از کجا یا بند تا بہ صورت او تعالیٰ
 مخلوق گردند و شایان خلافت او تعالیٰ باشند و تحمل بار امانت او سبحانہ
 نمایند و محسوس می گردد کہ اگر این بار امانت را فرضاً بہ آسمان و زمین و
 کوہ حوالہ نمایند پارہ پارہ گردند۔ و بیخ اثرے از آنها باقی نہ ماند۔
 و آن امانت بہ زعم این جو قیود میت جمیع اشیا راست۔ بر
 سبیل نیابت کہ مخصوص بہ کمل افراد انسان است یعنی معاملہ
 انسان کامل تا یہ جائے می رسد کہ او را قیوم جمیع اشیا بر حکم خلافت
 می سازند۔ و ہمہ را فاضل وجود و بقا و سایر کمالات ظاہری و
 باطنی بہ توسط او می رسانند۔ اگر ملک است یا او منو سئل است و اگر
 انس و جن است بہ او متشدد است۔ و فی الحقیقت توجہ جمیع اشیا
 بہ جانب اوست و ہمہ نگران او بند۔ این معنی را دانند یا نہ۔ فرمودہ
 اِنَّهٗ كَانَ خَلُوًا مَّا جُرُّوْا۔ کثیر الظلم علی نفسہ بحیث لا یتقی
 من وجودہ ولا من توابع وجودہ اثر اولاً حکماً۔ و تا بر خود چنین
 ظلم نہ نماید شایان تحمل بار امانت نہ بود۔ جہولاً۔ کثیر الجہل
 بحیث لا یکن لہ علم ولا ادراک بالمطلوب بل عجز عن
 الادراک و جہل عن العلم بالمقصود۔ و این عجز و جہل

ظاہر باشند۔ ویسے یکے ازیں کائنات قابلیتِ خلافت نہ داشت
چہ بہ حسب حقیقت خود ترتیب مضاد نہ می تواند کرد۔ و چون انسان
کامل جامع جمیع اسما و صفات است اورا بہ حسب حقیقت او کے

(بقیہ حاشیہ ۲۵) دران موطن کمال معرفت است۔ لان
اجہا لہم اعرفوہم شمة ولا شک ان اشرفہم الیق بحمل الأمانة
ایں دو صفت گویا علت اندر حمل بار امانت را۔ این عارفی کہ بہ منصب
قیومیت اشیا و مشرف گشتہ حکم وزیر دارو کہ بہما ت مخلوقات را بہ او
مرجوع داشته اند۔ ہر چند انعامات از سلطان است اما وصول انہما مربوط
بہ توسط وزیر است۔ رئیس این دولت ابو البشر حضرت آدم است۔ علی
بنیاد علیہ الصلاۃ والسلام۔ و این منصب عالی بالاصالت
مخصوص بہ انبیاء اولی العزم است علیہم الصلوٰت والتحیات۔ و بہ
تبعیت و وراثت این بزرگواران ہرگز بہ این دولت مشرف سازند۔ و
با کریان کار ہا دشوار نیست۔ الخ۔

و در مکتوب ہشتادم از دفتر سوم نوشتہ اند: چون افراد عالم
ذلال اسما و صفات باشند ناچار وصول شان بہ اصول شان خواهد بود۔
و آنجا پیشی نخواہد گذشت کہ اصالت را ہم آنجا گنجائش نیست کہ
غنا ذاتی است آنجا از ہمہ چہ اسم بود و چہ صفت و چہ شان و چہ
اعتبار۔ پس عالم را از مرتبہ مقدسہ حضرت ذات تعالیٰ جز حرمان
نصیب نہ بود۔ و وصل و اتصال را آنجا گنجائش نباشد۔ لیکن عادیۃ اللہ

مضادہ و مخالفت باکسے نیست چہ عالم و ہر اسماء را جزا و قوائے سے
اند۔ اگر چہ صورت وے مظہر ہادی است۔ ضدیت و مخالفت با مظہر
مضل دارد۔ لهذا اللہ تعالیٰ ابلیس مردود را عدو آدم فرمود۔ ثنوی۔
چون کہ بیرنگی اسیر رنگ شد موسیٰ یا موسیٰ در جنگ شد
چون کہ بیرنگی رسی کاں داشتی موسیٰ و فرعون دارند آشتی

دقیقہ حاشیہ لکھ (جاری گشتہ است کہ از کمال رحمت و رافت خود
بعد از قرون متطا اولہ و از منہ تبعاعدہ صاحب دولتے را بعد از فنائے اتم
بقائے اکمل می بخشند و نمودجے از ذات اقدس اور اعطای فرمایند کہ
قیام او چنان چہ اول بہ اصل خود بودہ کہ اسماء و صفات باشند الحال قائم
باین نمودج باشند و مجموع آن اعراض سابقہ کہ داشت۔ و این ذات
موسوب حقیقت او بود و کمال انسانی او بہ انجام رسد و نعمت در حق او
تمام گردد و سخن می گویم نیک استماع تمامی کہ قیام عارف مخصوص بہ آن ذات
موسوب نیست۔ بلکہ تمام افراد عالم را کہ اعراض مختلفہ اند چنانچہ اول قیام یہ اسماء
و صفات داشتند الحال قیام آہن بہ آن ذات موسوب مربوط ساختہ اند۔
و یہ آن یک ذات ہمہ را قائم گردانیدہ۔ طر خاص کند بندہ مصلحت عام را۔
ستر خلافت انسان کہ در کریمہ۔ اِنِّی جَاعِلٌ فِی الْاَسْرٰتِ خَلِیْفَۃً اٰتِیَہ
است اینجا تحقق می گردد و حقیقت خبر۔ اِنَّ اللّٰهَ خَالِقُ اٰدَمَ عَلٰی صُوْرَتِہِ
درین مقام واضح می شود۔ و آن کہ گفتیم کہ نمودجے از ذات اقدس اور اعطا
ی فرمایند از تنگی میدان عبارت است و اِلَّا اَنْزَلُوْا عَلٰی رَاْسِہِمْ کِتٰبًا یَسْتَشْرِطُوْنَہُ

خلیفۃ اللہ | لاجرم انسان کامل را خلیفہ خود نمود تا بہ امداد باطن خود ہمہ کائنات عالم را باقی دار و وپر کما لے و نقصے را کہ کائنات مستعد اند بہ آنها رساند۔ و این مراد نیست کہ مسبقی

(بقیہ حاشیہ ۳۶) و کدام چیز است کہ بہ صورت او بر آید و صورت را اینجا پر بحال است۔

باید دانست کہ این قسم بزرگ در یک عصر متعدد نہ می شود۔ ہر گاہ بعد از قرون متطا ولہ پیدا شود۔ تعدد آن در یک عصر چہ صورت دار و اگر تعین مدت ظهور این قسم دولت نموده آید مگر اقل آن را باور کنند۔
 رَبَّنَا آتِنَا مِن لَّدُنكَ سَرَاحًا مِّنْ لَّحْمِنَا وَهَمِيْنًا مِّنْ أَمْرِنَا رَيْبَ شَاكِرٍ
 هذا ما قاله الامامان الجليلان انكاملان قدس اللہ سرار ہما
 و انما ض علینا من بركاتہما واسرار ہما و معاسر فہما۔ ہر دو حضرات متفق اند کہ برائے بقائے عالم وجود فرد اکمل از انسان کامل ضروری است۔ آن فرد اکمل خلیفہ رب العالمین است۔ در صحیح امام مسلم از انس روایت آید کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم فرمودہ لا تقوم الساعة حتی لا یقال فی الارض اللہ اللہ۔ و از ابن مسعود روایت آید لا تقوم الساعة الا علی شرار الخلق۔ و در روایت دیگر است۔ ثم یبعث اللہ من یحاطی بہ فتوفی کل من کان فی قلبہ مثقال حبة من خردل من ایمان فبقی من لا خیر فیہ۔ الخ

چنین فرد اکمل را کہ قیام عالم بہ نوات او وابستہ است۔ حضرت شیخ

حقیقت انسان کامل است۔ چہ این کفر است بلکہ جاعل و معنی و
 معنی ذات اوست سبحانہ و انسان کامل وسیلہ است در ایصال فیض
 او سبحانہ و تعالیٰ۔ واللہ تعالیٰ این انسان کامل را ختم ساخت بر

دبقیہ حاشیہ لکھ) اکبر قدس سرہ قطب الما قطاب می نامد و حضرت
 مجدد قدس سرہ ویرا قیوم می گوید۔

قیوم از اسماء مبارکہ حضرت واجب تعالیٰ است۔ والقیوم
 مبالغۃ من القیام فاللہ سبحانہ قائم بذاتہ و سبب
 لقوام کل ما سواہ۔ نزد این عاجز تسمیہ حضرت مجدد و انسب و
 البق است۔ حضرت شیخ اکبر قدس سرہ می فرماید کہ چنین فردا کمل منظر تمام
 اسماء و صفات پروردگار است۔ و قیوم از اسماء حسنی است۔ پروردگار
 این فردا کمل را منظر قیومیت ساخته لهذا چنین فردا کمل را قیوم باید
 گفت تا معلوم شود کہ دے منظر قیوم است۔

بعض افراد کہ از اسرار و حقائق بے خبر اند برائے آن فردا کمل کہ
 وجودش برائے بقایے عالم سبب گشتہ تسمیہ قیوم را خوش نہ دارند بلکہ
 نزد ایشان درین تسمیہ سوء ادب۔ بر زبان کسی کلمہ استرجاع
 می آید و کسی حوقله می خواند۔ اگر ایشان در جمیع اسماء حسنی ہم چنان
 گفتند و برائے کسی صفات علیم و خبیر و رؤف و رحیم تجویز نہ کردند
 استغراب ایشان بیجا نہ بودے۔ اما وقتیکہ ایشان در اوصاف
 باقیہ اوصاف ممکن را سوء ادب نہ دانند و در قیومیت خیال

برخزائے عالم پس ماوام این ختم باقی است درخزائے عالم
خللے نہ می تواند رسید و چوں یک فرد از انسان کامل وفات
یابد و گیرے قائم مقام وے گردد تا بقائے این انسان کامل

(بقیہ حاشیہ ۳۳) سو را ادب کنند معلوم است کہ ایشان از
اسرار شریعت و طریقت واقف نیند۔ حضرت مجدد از کمال افراد اند
حق تعالی اجل شانہ و عم احسانہ ابواب علوم ظاہر و باطن برایشان
کشوده است۔ از حضرت ایشان امید سو را ادبی نباید داشت۔
بلکہ از مطالعه کتب و بات مبارکہ ایشان اسرار و معارف و حقائق
را باید فهمید۔

چو بشنوی سخن اہل دل گو کہ خطا است
سخن شناس نہ می دلبر خطا اینجا است

حضرت شیخ اکبری فرماید کہ از جنین فرد کامل دنیا خالی نہ می ماند۔
یکے می رود۔ و گیرے جایش می گیرد۔ و روزے کہ عالم از وے خالی ماند
دنیا بر باد می شود۔ و قیامت قائم می شود۔ و حضرت مجددی فرماید کہ ایما
قسم بزرگ بعد از قرون متطاوولہ بہ ظہور می آید

این عاجز گوید کہ در کلام حضرت بن اختلاف نیست۔ حضرت شیخ
بیان مطلق از انسان کامل کرده و حضرت مجدد بیان اکمل از انسان کامل
کرده۔ چنانچہ می فرماید این منصب عالی مخصوص بہ انبیاء اولی العزم است
و بہ تبعیت و وراثت ہر کرا خواہند بہ این دولت مشرف سازند۔ ذلک
فضل اللہ بونیہ من لیشاء۔ و شکے نیست کہ در افراد کمال افضلیت

در دار دنیا علی التعاقب وار و دنیا باقی خواهد ماند - و چون انسان کامل باقی نہ ماند در دنیا، و خاتم و مایت مطلقہ کہ عیسیٰ علیہ السلام اند و قات یا بد و خلیفہ حق و ختم دے باقی نہ ماند تضاد عظیم واقع خواهد شد و آسمان نشوق گردد و قیامت قائم گردد و عمارت منتقل بہ دار آخرت گردد۔

و بقیہ حاشیہ (۳۶) یکے بر دیگرے ثابت است - تِلْكَ الْمُرْسَلُ
فَصَلِّتْنَا لِبَعْضِهِمْ عَلَى بَعْضٍ -

چنین فردا کمال بر اقطاب الاقطاب گویند یا قیوم - وظیفہ دے این است کہ اِنَّ اللّٰهَ جَعَلَهُ قِيَوْمًا لِّكَثْرَاتِ الْكُوْنِيَةِ وَهُوَ خَلِيْفَةُ
اللّٰه فِي الْاَرْضِ -

الاشكال جناب علامہ محمد اسماعیل بن عبدالغنی بن شاہ ولی اللہ
الدرعلوی قدس التذرا سرارہم - در کتاب عبقات نوشتہ اند در عقبہ
بست و یک از مقدمہ

واما ما يفهم من عبارات الامام الرباني رضي الله عنه
من ان ما به التعيين للحقائق الامكانية هو العدم فينقلع
اساس القول بالا تحاد راسا فليس معقول امثالنا الفاقدين
للكشف والشهود الی در کہ سبیل کیف ولا يمكن منا ان نتصور
ان يكون الشيء المعدوم فضلا عن العدم قيوما لشيء موجود
اصليا كان او ظاهريا - الخ -

این عاجز گوید - اشکال در ان صورت پیدای شد کہ حضرت مجدد

قطب الاقطاب

وخلیفہ کامل بر خلیقہ سید عالم محمد مصطفیٰ
صلوات اللہ وسلامہ علیہ وآلہ واصحابہ

امت و قبل نوحی سید عالم بر عالم دنیا، انبیاء و رسل نائب سید عالم بودند

در بقیہ حاشیہ ۳۶) قدس سرہ حقائق ممکنات را بتما مہا مادہ عدمیہ
فرمودے۔ آنجناب می فرمایند کما تقدم في الحاشية العاشرة
"آن عدوات متقابلہ نیز در علم واجبی جل شانہ تفصیل و تمیز پیدا کردہ اند و
مرایائے اسما و صفات متقابلہ خود گشتہ و مجالی ظهور عکوس آنها نمندہ۔ نزد
تغیر آن عدوات با آن عکوس اسما و صفات حقائق ممکنات اندغایہ مافی الباب
آن عدوات در رنگ اصول و مواد آن مہیات اند و آن عکوس همچون
صور حالہ و ران مواد۔ و نوشتہ اند پر توے از حضرت وجود برین مہیات
متمزجہ انداختہ بدرا آثار خارجہ گردانید و گفتہ اند۔

نیاروم از خانہ چیزے نخست تو دادی ہمہ چیز و من چیز تست
ذک تقدیرا لعزیز العظیم۔ وهو الخلاق العظیم۔ او جدا لدنیا
من عدم۔ قیوم کائنات نہ محض آن مادہ عدمیہ است کہ اصل کائن
است بلکہ آن مادہ عدمیہ با آن عکوس اسما و صفات با آن پر توے
کہ از حضرت وجود بروے اقتبدرہ و بہ وے بقا حاصل کردہ، می باشد۔
این عبارت گوید، تایید مسلک حضرت ایشان از حدیث حسن می شود کہ امام ترمذی
در جامع خود در باب افتراق ہذہ الأئمۃ از عبد اللہ بن عمر و روایت کردہ۔

اللہ سمع النبی صلی اللہ علیہ وسلم ليقول۔ ان اللہ تبارک و تعالیٰ

و خلیفہ حق بود بر عالم۔ و بعد وفات آن سرور صلی اللہ علیہ و آلہ و اصحابہ و سلم قطب الأقطاب نائب اوست صلی اللہ علیہ و آلہ و اصحابہ و سلم۔ و قطب الأقطاب خلیفہ حق و ختم است بر عالم

رَبِّیْهِ عَاشِیَہُ ۳۶) خَلَقَ خَلْقَهُ فِی ظَلَمَۃٍ فَالْقَیُّ عَلَیْهِمْ مِّنْ لُّوْزِہِ فَمِنْ اَصَابِہِ ذَلِکَ النُّوْرَ اِهْتَدٰی وَمِنْ اَخْطَاہُ ضَلَّ فَلِذٰلِکَ اَقُوْلُ جِفا الْقَلَمِ عَلٰی عِلْمِ اللّٰہِ ۔ اھ ۔ جانیگہ حضرت وجود است ہمہ نور است : " اللّٰهُ نُورُ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ " و جانیگہ عدم است ہمہ ظلمت است ۔ اگر ذاتی ممکن علم الہی و تجلیات صفات و شیونات الہیہ بودے ، سیئات از کدام جادروے ظهور کرده ۔ پروردگار گفته ۔ " اَیْمًا تَكُوْنُوْا اَیْدِیْ کَلِمَ الْمَوْتِ وَلَوْ کُنْتُمْ فِیْ بُرُوْجٍ مُّشٰیۃٍ وَاِنْ تُصِیْبُوْهُمْ حَسَنَةٌ یَّقُوْلُوْا هٰذِہٖ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ وَاِنْ تُصِیْبُوْهُمْ سَیِّئَةٌ یَّقُوْلُوْا هٰذِہٖ مِنْ عِنْدِکَ قُلْ کُلٌّ مِّنْ عِنْدِ اللّٰهِ نَمَالٌ هُوَ لِاِیِّ الْقَوْمِ لَا یَکَادُوْنَ یَفْقَهُوْنَ حَدِیثًا مَا اَصَابَکَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ اللّٰهِ وَمَا اَصَابَکَ مِنْ سَیِّئَةٍ فَمِنْ نَفْسِکَ وَاَدْۤسَلْنَاکَ لِلنَّاسِ رَسُوْلًا وَّکَفٰی بِاللّٰهِ شَہِیْدًا ۔ ہر چہ از حسن و جمال و کمال ظهور کرده از یمن تجلیات اسما و صفات پروردگار است لہذا بیانش فمن اللہ آمدہ ۔ و ہر چہ از قبائح و سیئات رسیدہ از آن اصل عدوی منظم است کہ ماوائے ہر شر و فساد است لہذا بیانش فمن نفسک آمدہ ۔ چہ بہ اعتبار ظاہر حقیقت ذاتی ممکن عدم است

وَأُولَئِكَ أَوْلِيَا وَخَلِيفَةُ حَقِّ اسْتِ - وَتَحْقِيقُ أَمَانَتِشْ أَنْ اسْتِ كِه
 قَطْبِ الْأَقْطَابِ وَرَبْعُ عُمُومِ بَرَكْرِ سِي مِي نَشِينْد - وَبِهِ أَوْلِيَا سَوَلِ
 اِفْرَادِ كِه اَز وَاثَرِهٖ قَطْبِ بِيْرُونِ اَنْدِ صَفْ بِهٖ صَفْ بِشِشْ وَكِي حَاضِرِي
 شَوْتِد - وَوَازِ وَاثَرِ كِي وَكِي اَنْد - يَكِي بِمِیْنِ نَشِينْدِ وِیْگَرِ شَمَالِ - وَ
 وَرَا صِلَاحِ صُوفِيَهٗ وَزَرَاكِي قَطْبِ الْأَقْطَابِ رَا اَمَانَتِي كُو بِنْدِ
 رَسُوْلِ سَيِّدِ عَالَمِ صَلِي اللّٰهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَصَحْبِهِ وَسَلَّمَ قَطْبِ الْأَقْطَابِ اَمْرِ
 وَوَزِيْرَانِ اَلْ حَمِيْرَتِ، قَدْرَهٗ اَوْلِيَا، اَفْضَلِ الْمَقْدُورِيْنَ اَمِيْرِ الْمُؤْمِنِيْنَ
 اَبُو بَكْرٍ وَحَمِيْرَتِ عَمْرُو وَنَدُو شَيْخِ الْكَبِيْرِ وَفَتْوَحَاتِ لَوْ شِئْتِهٖ اَنْدِ كِه قَطْبِ
 الْأَقْطَابِ بِهٖ وَزِيْرَانِ خُودِ وَاَوْلِيَاكِي وَبِگَرِ كِه اَوْتَا وَاِبْرَالِ وَغَيْرِ اَنَهَا
 مِسْتَنْدِ اَعْمَرِي كَنْدِ نَا كَانَاتِ رَا بِرَسَانَتِ اَنْجِهٖ وَرَا سْتَعْدَادَاتِ كَانَاتِ
 اسْتِ وَكَانَاتِ بِهٖ لِسَانِ اسْتَعْدَادِ طَلْبِ مِي كَنْدِ وَقَطْبِ الْأَقْطَابِ
 رَا سَبْ سِيَاوَتِ شَرْطِ نَبِيْتِ - تَنْوِي
 اَنْ اَمَامِ حَقِّ وَقَائِمِ اَنْ وِلِي اسْتِ خَوَاهِ اَز نَسْلِ عَمْرِ خَوَاهِ اَز عَلِي اسْتِ
 وَشَيْخِ الْكَبِيْرِ قَدْسِ سِرِهٖ وَفَتْوَحَاتِ مِي فَرَا بِيْتِد - كِه اِيْنِ قَطْبِ الْأَقْطَابِ
 اَفْضَلِ اَوْلِيَاكِي زَمَانِ خُودِ اسْتِ بِهٖ بَا طِنِ خُودِ - وَاِيْنِ خِلَافَتِ

(بَقِيَّةُ حَاشِيَةِ ۳۴) اَلْكَرِيْمُ يَظْهَرُ اَنْ عَدَمِ بِيْمِ بِهٖ قَدْرَتِ خَلَقِ عَظِيْمِ شَمِيْرِهٖ
 قَطْبِ اَكْلِ مِیْنِ عِنْدِ اللّٰهِ - وَاِلٰى هٰذَا اَشْرَا وَاَلْسَيِّدِ الْمَجِيْدِ دُوْلِ مِ
 سَرَا كِه بِهٰذَا الْبَيْتِ مِنَ الشُّعْرَا -

بِنَا وِرْدِ مِ اَزْ خَانِهٖ جَنِيْرِي نَخَسْتِ : تُو دَادِ مِي بِهٖ جِنِيْرِ وَاَمِنْ جِنِيْرِ تَسْتِ
 هٰذَا مَا ظَهَرَ لِلْعَاجِزِ وَاللّٰهُ سَبْحَانَهُ اَعْلَمُ -

باطنہ باخلافت ظاہرہ و بعض اقطاب مجامع است چون ابو بکر صدیق
 و عمر و عثمان و علی و امام حسن و معاویہ بن یزید و عمر بن عبدالعزیز و
 متوکل و بعضے فقط خلافت باطنہ است، مفارق از خلافت ظاہرہ
 چون بایزید بسطامی و این کثیر است۔ اھ۔ و در قطب لاقطاب
 نیز تقاضی باشد۔ بعض افضل از بعض و شیخ محی الدین سید
 عبدالقادر جیلانی قدس سرہ افضل ترین اقطاب بود و قدم و کئی
 بر رتباب ^{۳۲} ہرولی بود۔

۳۱ حضرت مجدد در مکتوب ۲۹۳ از دفتر اول نوشتہ اند: "آنحضرت
 حضرت شیخ عبدالقادر قدس سرہ فرمودہ: "قَدْ لَمِي هَذِهِ عَلَي رَقَبَةٍ كُلِّ
 ذِي اللَّهِ" صاحب معارف کہ مرید و مرتبائے شیخ ابوالنجیب سہروردی است
 کہ از محرمان و مصاحبان حضرت شیخ عبدالقادر بودہ است۔ این کلمہ را
 از او ساخته است کہ مشعر عجیب اند کہ از مشائخ و ربانیت احوال بہ واسطہ
 بقائے سکر صدور یافتہ اند۔ و در نفحات از شیخ حماد دوتاس کہ از شیوخ
 حضرت شیخ است نقل کردہ است کہ او بہ طریق فرست فرمودہ کہ این عجمی
 را قریبے است کہ در وقت وے برگردن ہمہ اولیا خواهد بود۔ و ہر آئینہ
 ما مور شود بہ آن کہ بگوید: "قَدْ لَمِي هَذِهِ عَلَي رَقَبَةٍ كُلِّ ذِي اللَّهِ"
 و ہر آئینہ آن را بگوید و ہمہ اولیا گردن بنہند۔ بہر حال حضرت شیخ در این
 کلام محق اند۔ این کلام خواہ از بقائے سکر از ایشان سر بر زدہ باشد و خواہ
 ما مور باشد بہ اظہار این کلام۔ قدم ایشان برگردنہائے جمیع اولیائے

وَأَنَّ كَقَفَّةً شَدَّ بِهَا حَوَالِ النَّسَانِ كَامِلٌ اسْتَدَا مَا النَّسَانِ نَاقِصٌ
 اِگْرَ حَیْ نَوْعِ اَز جَمْعِیَّتِ دَارُو دَمَلَاکِ وِیْرَا سَاجِدٌ وِنَقَادِ هَسْتَنْدَ لَیْکِنِ
 اِیْنِ سَجُوْدِ وَا نَفِیَا وِیْرَا لَیْسِ پَرُو بَالِ اسْتَدَا - چِه شَیْطَانِ سَاجِدِ وِسْکِ
 نِیْسْتِ بَلْکِه پَرُو سْکِ غَالِبِ اسْتَدَا وَا وِنَقَادِ شَیْطَانِ خُوْدَا اسْتَدَا هِر چِه
 شَیْطَانِ اَمْرِی کَنْدِ اَوْ بَیْجَامِی آرُو وَا اِیْنِ النَّسَانِ نَاقِصٌ چُوْنِ قَصْدِ اَرْتِکَابِ

رَبْقِیَّةِ حَاشِیَّةِ ۴۵) اَنْ وَقْتُ بُوْدِه اسْتَدَا وَجَمِیْعِ اَوْلِیَاکَ اَنْ وَقْتُ زَیْرِ
 قَدَمِ اِیْشَانِ بُوْدِه اَنْدِ اَلْحَمْدُ

وَلَوْ شِئْتَ اَنْدِ " دَر اَوْلِیَاکَ مَا تَقْدِمُ اِیْنِ حَکْمِ چَکُوْنَه مَجْزُوْزِ بُوْدِ کِه شَامِلِ اَصْحَابِ
 کَرَامِ اسْتَدَا کِه بِیَقِیْنِی اَز حَضْرَتِ شَیْخِ اَفْضَلِ اَنْدِ - وِیْرَا مَا تَاخَّرَ چَکُوْنَه بِتَمَشِّی بَاشْدِ
 کِه شَامِلِ حَضْرَتِ مَهْدِی اسْتَدَا کِه اَنْ سَرُوْرِ عَلِیِّه وِعَلِی آله الصَّلَاةِ وَا السَّلَامِ
 بِه قَدَمِ اَوْلِیَاکَ دَاوْدَه اسْتَدَا وَا مَمْتِ رَا بِه وِیْرَا وَا مَبْشَرِ سَاخْتَه وَا وِیْرَا
 خَلِیْفَةَ التَّدْرِیْمُوْدَه - وِیْرَا بِمَجْنِبِیْنِ اَصْحَابِ حَضْرَتِ عَلِیِّی عَلِیِّ نَبِیْنَا وِعَلِیِّهِ الصَّلَاةِ وَا
 السَّلَامِ کِه اَز اَنْبِیَا رَا وَا لُو الْعَزْمِ اسْتَدَا وَا زِ سَابِقَانِ اَنْدُوْبِه وَا سَمَطَه مَتَا
 اِیْنِ شَرِیْعَتِ لَمَحُوْقِ بِه اَصْحَابِ خَاتَمِ الرِّسْلِ اَنْدِ عَلِیِّهِ وِعَلِیْهِمُ الصَّلَاةِ وَا السَّلَامِ -
 اَز بَرُوْرِی مَتَاخِرَانِ اِیْنِ اَمْمَتِ تُوَانْدِ بُوْدِ کِه سَرُوْرِ فَرْمُوْدَه بَاشْدِ " لَا یَدْرِی
 اَوْ لَیْسَ خَیْرٌ اَمُّ اَخِرٌ هُمْ - " یَا لَمَجْدِ حَضْرَتِ شَیْخِ عَبْدِ الْقَادِرِ رَا دَر
 وِلَایْتِ شَانِ عَظِیْمِ اسْتَدَا - وِیْرَا رَجَبِ عَلِیَا اسْتَدَا - وِلَایْتِ خَاصَهٗ مُحَمَّدِیَّةِ رَا
 عَلِی صَا جِبْهَاتِ الصَّلَاةِ وَا السَّلَامِ وَا لَتَحِیَّةِ اَز رَا هِ بِسَرِیةِ نَقْطَهٗ اَخِرِ سَانِیْدَه
 اسْتَدَا وِیْرَا حَلْفَهٗ اَنْ دَاوْرَهٗ گُشْتَهٗ - اَلْحَمْدُ

معصیت می کند شیطان ادا و می کند۔ و چون که ملائکہ ساجد و منقاد آن
 انسان اند معارضه او نمی توانند کرد۔ و چون خواهد که حسنه کند اگر چه ملائکہ
 راضی اند به آن۔ لیکن چون که شیطان و سس ساجد و منقاد و سس نیست۔
 معارضه و سس می کند و او را بازمی دارد از حسنه۔ و چون که او منقاد و شیطان
 است قول و سس قبول می کند و از حسنه باز می ماند۔ تا اینکه متغیر منقض شہوات
 شدہ و اتباع شیطان در زیدہ نوبت بہ شرک می رساند و مشرک می گردد۔
 اَعَاذَنَا اللَّهُ مِنْ ذَلِكَ۔ و این انسان ناقص بہ اسفل السافلین می شود و
 صورت انسانی می آید و حکم بیائیم وارد بلکه از بیائیم دون تر۔ اِنَّهُمْ
 كَانُوا لَعَامِ بَلْ هُمْ اَضَلُّ سَبِيلًا۔

واللہ تعالیٰ حال انسان کامل و انسان ناقص و این آیت بیان
 فرمودہ: لَقَدْ خَلَقْنَا الْاِنْسَانَ فِيْ اَحْسَنِ تَقْوِيْمٍ ثُمَّ رَدَدْنَاهُ اَسْفَلَ
 سَافِلِيْنَ اِلَّا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا وَعَمِلُوا الصَّالِحٰتِ فَلَهُمْ اَجْرٌ عَمِيْرٌ مُّسْتُوْنٌ
 یعنی ہر آئینہ پیدا کردم انسان را و احسن تقویم، چه تقویم و سس جامع است۔

دقیقہ عاشیہ (۱۲۵) و نرشتہ اند: جمعے از مریدان حضرت شیخ عبدلقدار در حق شیخ
 غلو بسیار می نمایند و در محبت جانب افراطی گیرند۔ در رنگ بجان مفرط حضرت
 امیر کرم اللہ وجہہ۔ از خواهائے کلمہ کلام این جماعہ منہوم می شود کہ حضرت شیخ را
 ایشان از جمیع اولیائے ما تقدم و ما تاخر افضل می دانند و غیر از انبیاء علیہم
 الصلوٰت و التسلیمات معلوم نیست کہ دیگرے را بر حضرت شیخ فضل دہند۔
 این از افراط محبت است۔ ۱۲۵

واین تقویم فی حد ذاتہ افضل و احسن از تقویم ہر مخلوق است و بعد از ان
 مردود انسان در مرتبہ و مندرجہ بہ اسفل ساقلمین شدند و از انعام بدتر
 شدند مگر آن انسان کہ ایمان آورد و عمل صالح کردند۔ اینہا را بہ اسفل
 ساقلمین مردود نہ ساختیم بلکہ در احسن تقویم ماندند و آنہا انسان کامل
 اند و ماسوائے ایشان ناقص۔

و نیز باید دانست کہ اللہ تعالیٰ امانت را عرض کرد بر سماوات
 و ارض یعنی بر ماسوائے انسان ہمہ ارباباً آوردند کہ نشأت آنہا صالح
 نہ بود و پتر سیدند کہ برداشتن بار امانت بہ جہت آنکہ دانستند حق
 آن را نہ توانستند کرد۔ و انسان این بار امانت را برداشت کہ نشأت
 و سے قابل ادا کردن حق آن بود و عاقبت رنج آن ملاحظہ نہ
 نمود و میبادرت کرد در حمل بار امانت۔ چنانچہ حافظ شیراز قدس سرہ فرماید
 آسمان بار امانت نہ توانست کشید فرعہ فال بہ نام من دیوانہ زدند
 شیخ اکبر قدس سرہ در فتوحات فرمودہ صوفی
صوفی حکیم است | حکیم است و حکمت خیر کثیر است بہ نص۔ و آنچه
 موصوف بہ کثرت است قابل قلت نیست اصلاً و صوفی در جمیع موجودات

۳۸ حضرت شیخ اکبر قدس سرہ انسان کامل را صوفی فرمودہ یعنی اولیاء
 پروردگار حضرت صوفیہ صافیہ اند۔ اولیاء را صوفی بہ کلام مناسب گفتہ
 شاہ۔ دریں باب این عاجز چیزے می نویسد۔

۱۱ بعض اکابر فرمودہ اند کہ لباس بیشتر زہاد و عباد و ہم اولیاء اللہ۔

نظری کند چہ حکمت الہی ساری است و ز جمیع موجودات واللہ تعالیٰ انسان
کامل را عامل بار امانت ساخته است۔ پس گروانیدہ است مر انسان را
نظر و شفقت بجزئیہ موجودات و عطا کردہ است انسان را تصرف در

و لقبیہ حاشیہ ۵۳۸) از صوفیوں بودہ لہذا تسمیہ این گروہ بہ صوفیہ شد۔
نسبتاً الی الصوف۔

(۲) بعض افراد فرمودہ اند کہ اشتقاق صوفی از صفا است۔ چون کہ
باطن این گروہ صفا است لہذا ایشان صوفیہ اند۔ سانی فصوفی حتی
تسمی الصوفی۔

(۳) کسے فرمودہ کہ اشتقاق این لفظ از صفا است و باز در صفا
دو قول اند۔

یکے آں کہ در زمان ہمدرد و عالم صلی اللہ علیہ وسلم از صحابہ کرام
رضی اللہ عنہم افرادے کہ از بندش اہل دیہال آزاد و از متاع دنیویہ خفاوت
بودند در جوار حضرت رحمۃ للعالمین صلی اللہ علیہ وسلم متصل بہ حجرہ مبارکہ
و تیار مسجد شریف بر صفا بود و باش داشتند۔ اشہار این جماعہ بہ اہل
صفا بود و بہ مناسبت ایشان جماعت پاک تہادان را صوفیہ گفتہ شد۔ و
در نسبت بہ صفا این قول اشہر است۔

دوم آں کہ صفا نام یک قبیلہ است و افراد این قبیلہ خدمت بیت اللہ
می کردند و از مناسبت ایشان اصحاب قلوب طاہرہ را صوفیہ گفتہ شد۔
(۴) و کسے فرمودہ کہ اشتقاق این لفظ از صفا است۔ چوں کہ

جمع موجودات بہ طریق امانت تاکہ ادا کند انسان حق ذی حق مرآن ذی حق
 چنانچہ اللہ تعالیٰ عطا فرمودہ است ہر شے را خلق وے کہ حق وے است
 بہ نسبت آن کہ در اعیان ہر شے را استعداد امرے بود۔ بہ حسب آن استعداد
 خلق فرمودہ و آن امر را کہ مستعد آن بود بہ وے عطا فرمودہ۔ پس گردانید

(بقیہ حاشیہ ۵۳۸) جماعت این پاک نہادان در صف اول عند اللہی باشند۔
 لہذا نام ایشان صوفی شدہ۔

اکابر رحمہم اللہ و جزاہم خیر بیان این گونه مناسبات کردہ اند بعض افراد گفتہ اند
 کہ نسبت صوفی بہ صوف درست است۔ و در تشریحات باقیہ نسبت اشتقاق غیر
 وجیہ بلکہ نادرست است۔ چہ نسبت بہ صفا و صفوی و بہ صنفہ صفی و کذلک در
 صف، صفی، آید۔

گفتہ این افراد از روے قواعد علم صرف درست است و المشہور سوال اشتقاق لہ فی
 لیکن اینجا در کلام اکابر اشتقاق لغوی مراد است تعلق این بحث بہ فن فقہ لغت است
 غالباً اول کسی کہ بہ اسرار این فن لطیف اشارہ کردہ وے امام ابو علی حسن بن محمد
 الفارسی النجومی المتوفی ۳۷۳ ہجری۔ و باز شاگرد ایشان امام ابو الفتح بن جنی
 النجومی المتوفی ۳۹۲ ہجری۔ بہ تبیین و تدوین این فن پرداخت چنانچہ کتاب خصائص
 کتاب سر الصناعہ از تالیفات مشہورہ ایشان است۔ غیر از این تالیفات دیگر نیز دارند
 علماء گرامی قدر در تالیف خود از وجہ بعض مناسبات بیان بعض قواعد این فن کردہ اند
 چنانچہ امام فخر الدین رازی رحمہ اللہ در اوائل تفسیر کبیر در قسم اول از کتاب اول بر صفحہ
 ۵۰ بعض فوائد را ذکر کردہ۔ و علامہ حافظ ابو الخطاب بن وحیہ در رسالہ

اللہ تعالیٰ انسان را خلیفہ۔ دیگرے مخلوق را خلیفہ نہ کروا نید۔ پس انسان
 امین است بر خلق اللہ۔ پس میل نہی تواند در حق خلق خدا از سنت اللہ
 کہ جاری است۔ و می رساند بہ مخلوق حق بہ ہجے کہ اللہ خواستہ است خلق اللہ
 امانت اللہ است و رسیدن انسان۔ آگ امانت کہ معروض کرده شد بر انسان

در بقیہ حاشیہ ۳۸) "التنوییر فی مولد السراج المنیر۔ نوشتہ کما
 فی العلم الخفایق" الاشتقاق من أعرب کلام العرب وهو ثابت عن اللہ
 تعالیٰ بنقل العدول عن رسول اللہ علی اللہ علیہ وآلہ وسلم لانه اوتی جوامع الکلم
 وہی جمع المعانی الکثیرة فی الالفاظ القلییة فمن ذلک قوله فیما صح عنه یقول
 انا الرحمن خلقت الرحم وشققت لها من اسمی۔ وغیر ذلک من الاحادیث الخ
 علامہ جلال الدین سیوطی در "المزہر" و محمد راضی باشاد در "اسفینہ"
 و احمد فارسی الشدیاق در "سرا اللیالی فی القلب والابدان" والسید صدیق حسن
 در "العلم الخفایق من علم الاشتقاق" مسائل ابن فن لطیف را نوشتہ اند۔ ابن
 عا جز از رسالہ استاد شیخ احمد الاسکندرانی رحمہ اللہ کہ برائے طالبان مدرسہ
 دارالعلوم در ۲۲ و ۲۳ و ۱۹۲۳ء نوشتہ شدہ بہ صورت اختصار بیان اشتقاق می کند۔
 الاشتقاق۔ اخذ کلمة من کلمة مع مناسبة بينهما لفظا
 ومعنی بتغییر لیسیر۔ وهو علی ثلاثة اقسام۔

۱۔ صغیر :- ان اشتقاق است کہ ما بین ہر دو لفظ تناسب در معنی و حرف
 و ترتیب حروف باشد چون فعل و فاعل و فاعل۔ بیان اشتقاق صغیر را علمائے
 صرف کرده اند۔

و انسان آن را برداشت۔ اگر وہ ادا کے امانت کر دے بر طبق حکم الہیہ
پس حکیم است او۔ و اگر ادا کے آل امانت نہ کر دے پس ظلوم جہول است
و حکمت منافی جہل و ظلم است۔ پس آن کہ امانت ادا نہ کر و حکیم نہ باشد
پس تخلق بہ اخلاق اللہ تعالیٰ تصوف است۔

رہیقہ حاشیہ (۲۵) ۲۔ کبیرہ۔ آن اشتقاق است کہ مابین ہر دو
لفظ تناسب در معنی و حروف باشد۔ نہ در ترتیب حروف چون بنید و جذ
۳۔ اکبرہ۔ آن اشتقاق است کہ مابین ہر دو لفظ تناسب در
معنی و مخارج حروف باشد چون نعت بالعین و نعت باللہار۔
علماء لغہ در اشتقاق کبیرہ و اکبرہ بحثا کرده اند۔ اشتقاق کبیرہ التولید
بالقالب نیز می گویند۔

از مطاویز این فن در فہم لغہ بصیرتے حاصل می شود۔ چہ در این فن نظر بر
خواص حروف بھی نیز می کنند و گفته اند کہ در غالب اوقات مدلول ہمزہ و یا
دلالت بر نفور و بعد و انفصال بین الشیخین می کند چون اَبی، اَبَد، اَبو،
اَبز، اَبق۔ و مدلول جیم و لون دلالت بر تشر و پوشیدگی می کند اَبج،
جنون۔ جنین۔ جنان۔

علماء اعلام اگر کلمہ صوفی را مشتق از صفا۔ یا صفا۔ یا صفا۔ یا وصف گفته اند
مراد ایشان اشتقاق کبیر است کہ تناسب مابین حرفیں در معنی و در حروف
باشد لانی الترتیب و مناسبت صوفیہ با این الفاظ ظاہر است۔ اولیائے
پروردگار صاف باطنان اند، از صفا اول اند، شاید اصحاب عدفہ رضی اللہ

ازیں کلام واضح شد کہ صوفی انسان کامل است۔ و سے ہر ذی حق
 را از خلق اللہ حق وے می رساند۔ چنان کہ اللہ تعالیٰ ہی رساند۔ و مراد از
 حق وے حق چیزے است کہ عین وے مستعدا دست پس مخلوق را
 می رساند آنچه کہ عین وے مستعدا آن بود۔ خواہ در شرع آن ظلم بود یا
 حق شرعی بود۔ پس حق البوجہل آن بود کہ عین وے مستعدا آن بود از کفر و
 معاصی و اسباب خلود و زنا۔ پس ہر چہ کہ اعیان کائنات در مرتبہ ثبوت
 مستعدا آن است۔ انسان کامل می رساند بہ او چنانکہ سنت اللہ جاری
 است۔ با آن چہ کہ کائنات مستعدا آن است واللہ تعالیٰ بطبق استعداد
 ہر آدمی رساند و این تخلق است بہ اخلاق الہیہ و حکمت است۔
 و این کہ گفتہ شد کہ صوفی حق ہر کائن بہ نظر استعداد وے می رساند
 ہمہ بہ نظر باطن انسان کامل است کہ بہ باطن حق ہر کائن را مقتضی
 استعداد می رساند با علم و دانش۔ و اما انسان کامل کہ صوفی است
 و بہ صورتے کہ ظاہر شدہ است پس این صورت منظر ہادی است۔
 عنایت کر وہ شدہ است مکارم اخلاق۔ و او متصف بہ مکارم اخلاق
 است۔ و مکارم اخلاق خود صرف می کند بہ قدر ممکن۔ و شیخ اکبر بیان
 آن در موضع آخر از فتوحات بہ این وجہ فرمودہ اند کہ صوفیہاں کاند

و بقیہ حاشیہ ۳۸) عنہم اند۔ حق تعالیٰ و رسول وے سلی اللہ علیہ وسلم
 توصیف ایشان فرمودہ۔ رحمہم اللہ و افاض علینا من برکاتہم۔

کہ جوازہ (نگہبانی) مکارم اخلاق اللہ یا خلق کر دند۔ و نہ کر دند غیر صوفیہ۔ و صوفیہ دانستند کہ کسے قادر نیست بر رضائے جمیع بندہ ہائے اللہ چہ یک چیز رضائے یکے می باشد و ہمہوں چیز موجب سخط و ناخوشی دیگری باشد۔ لہذا معاملہ مکارم اخلاق ہائے کر دند کہ اولیٰ است بہ معاملہ مکارم اخلاق۔ و التفات نہ کر دند بہ سوئے آن کس کہ در آن ساخط باشد۔ پس نہ یافتند لائق معاملہ مکارم اخلاق مگر اللہ تعالیٰ را و ملائکہ را و از بشر رسل و انبیا و اولیا را۔ پس لازم گرفتند این مکارم اخلاق با ایشان و باز صرف کر دند مکارم اخلاق با حیوانات و نباتات۔ و مکارم اخلاق صرف نہ کر دند با اشراققلین مگر بہ چیزے کہ اللہ تعالیٰ مباح گردانید خلق بہ اینہا۔ و این ہمہ مکارم اخلاق با اللہ تعالیٰ است و اگر این قوم عالم و قاضی باشند و در اقامت حدود ہرگز خلق را راہ نہ دہند بلکہ اقامت بکنند، کہ اقامت حدود حق اللہ است۔ و خلق با اللہ تعالیٰ ہمین است کہ وقائے حق و سے کند۔

و آنچه گفتہ شد معلوم گردید کہ صوفیہ انسان کامل اند می باید کہ بہ اخلاق حمیدہ شرعیہ متصف باشند و از باطن تصرف در بہرہ شیبائے مخلوقات بکنند۔

و انسان ناقص ہم شریک کامل است و در محل بار امانت لیکن او ادائے امانت نہ می کند و او ظلم جمہول است از اسرار الہیہ و ادائے امانت در تخلف بہ اسرار الہیہ و عطاے ہر ذی حق را حق و سے کہ

مقتضى آل اسم است که آن منظر او سیت۔ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ
 الْعَالَمِينَ وَالصَّلَاةُ عَلَىٰ رَسُولِهِ مُحَمَّدٍ وَآلِهِ وَأَصْحَابِهِ
 أَجْمَعِينَ۔ اَللّٰهُمَّ اجْعَلْ سَيِّئَاتِ هَذَا الْعَبْدِ الْمَذْنِبِ
 مُنْقَلِبَةً اِلَى الْحَسَنَاتِ وَاجْعَلْ اَخْلَاقَهُ الْمَظْلَمَةَ مُبْدَلَةً
 بِالْمَكَارِمِ الْمَنُورَةِ۔

خاتمہ

علامہ عبدالعلی بحر العلوم لکھنوی رحمہ اللہ تعالیٰ در مسدود توحید مسلک
شیخ اکبر بیان کردہ اندوایں عاجزہ۔ علی ہا مشین الرسالہ۔ مسلک جدعا شر
حضرت مجدد، از مکاتیب و رسائل ایشان بیان کردہ۔ قدس اللہ
اسرارہما العلیتہ چون کہ اختصار لمحوذ بود ازین بہت اکتفا بر
مسائل اصولیہ و اساسیہ کردہ شد۔

این بر دو بزرگواران اکابر این امت مرحومہ ہستند۔ حق تعالیٰ بر ایشان
ابواب علوم علی مرقار یعہا مفتوح کردہ۔ و پیر کیے را پزاران ہزار اولیاء
اللہ پیر و اند۔ ہر چہ بر ایشان ظاہر شدہ و بہ ہر چہ ملہم گشتہ اند اظہار
آں کردہ اند۔ اختلاف ایشان بہ رنگ اختلاف اکمل مجتہدین است۔
کسے از ہوا و نفس خود چیزے نہ گفتہ۔

و کلمہ من رسول اللہ تلمس و غر فاصین البحر او و شفا من اللہ
جلے صد افسوس است کہ بر این بزرگواران کسے لعن و طعن کند۔
حضرت مجدد و چندین مسائل با شیخ اکبر امتلا فہا کردہ اند۔ مع ذلک
اعتراون فصل ایشان می کنند و برائے کلام ایشان توحید حسن بیان می
کنند و ہر چہ بر ایشان ظاہر شدہ آں را بیان می کنند۔ و لیثل ہذا
فلیجحدل العالمون۔

ما بین حضرت شیخ اکبر و حضرت مجدد اصولی و اساسی اختلافات موجود

اند۔ و نیز و این عاجز اختلاف هر دو بزرگوار را راجح به لفظ کروان و حقیقت
ماحصل رایکے پیداشتن و در از صواب است۔ بعض حضرات اگر چه در صلاح
بَيْنَ الْفِئَتَيْنِ سَعَيْهَا كَرِهَ اَنْد۔ فَجَزَا هُمْ اللّٰهُ الْحَسَنَ نِيَا تَهْمُ۔
ببین رفع حقیقت اختلاف را صورتی نیست۔ توضیحاً للمقام بیان
سہ مسائل کرده می شود۔

(۱) شیخ اکبری فرماید وجود صرف یک است و آن وجود حضرت
واجب تعالی است و دیگر هیچ چیز را وجود نیست۔ اگر کسی برائے ممکن
اثبات وجود علیہ کند گرفتار شرک می شود۔ نزد ایشان حقائق کائنات
علم و تجربی است۔ آنچه در علم حضرت واجب تعالی و تقدس از تخلیق کائنات
آمده حقائق ممکنات گشته۔ چونکہ علم پروردگار جل شانہ ازلی و ابدی
است حقائق کائنات نیز ازلی و ابدی آمدند۔ از خارج دائرہ وجود
کہ آن دائرہ امکان است بدان حقائق اثری نہ رسیده است۔ و
آنچه در خارج ما را اشکال و صورت و اجسام بہ نظر درمی آید آن ظل موی است
ازین حقائق ثابتہ در علم الہیہ۔ این ظل اگر چه موی است لکن از صنع
حضرت واجب الوجود است۔ لہذا ترتب عذاب و ثواب بروے می شود۔
عَدُّ خَوْذِ كَوْزَةٍ وَخَوْذِ كَوْزَةٍ كَوْزَةٌ۔ لہذا ہمہ اوست و لا موجد
إِلَّا هُوَ۔

حضرت مجددی فرماید وجود و تجربی صرف یک است۔ وے جل شانہ
ممکنات را از صفو عدم بہ بین ظلال اسما و صفات خود برینصہ شہود ظاہر
کرده۔ ممکن را وجود امکانی است۔ کہ آن ظلے است از وجود واجب۔ جلالت

قدرتہ۔ ممکن بہ اجزائے خود ممکن است بہ صورت خود ممکن است۔ بہ حقیقت
 خود ممکن است۔ برائے حقیقت ممکن تعیین و خوبی از بہرچہ۔ عدم کہ اصل
 ممکن است جائے بہر شر و فساد و ظلمت و کدورت است ظلمات
 بَعْضُهَا فَوْقَ كَبَعْضٍ۔ اصل و مادہ ممکن علمی است۔ بہرچہ از حسن و
 جمال و فضل و کمال و روسے ظہور کردہ از زمین ظلال اسما و صفات واجبہ
 است کہ در مرآت عدلی منعکس گشتہ۔ مَا آصَابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنْ
 اللَّهِ وَمَا آصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ نَفْسِكَ۔ تائید مسلک ایشان از
 حدیث حسن می شود کہ در حاشیہ ۳۶ گزشتہ۔

کجا اثبات یک وجود واجب۔ لا غیر۔ و کجا اثبات دیگر وجود مکانی کجا
 قول ہمہ اوست کہ مقام جمع است و کجا گفتار ہمہ از او است کہ مقام فرق
 (۲) شیخ اکبری فرماید۔ پروردگار را در مرتبہ ذات غنا ثابت است
 و در مرتبہ صفات و افعال و کے جل شانہ محتاج ممکنات است۔ چہ
 اظہار صفات و افعال جز موصوفات و مفعولات صورتے نہ بندد۔

حضرت مجددی فرماید حضرت واجب الوجود در ہمہ وقت و ہمہ
 حال غنی عن العالمین است۔ فقر و احتیاج از مزایای ممکن
 است و از حضرت واجب تعالی شانہ۔ يَا أَيُّهَا النَّاسُ أَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ
 إِلَى اللَّهِ وَاللَّهُ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ۔ احتیاج بہ موصوفات و مفعولات
 از برائے اظہار صفات و افعال ممکنات است۔ نہ برائے صفات و
 افعال ربّ ممکنات۔ هُوَ وَسَاءَ الْوَسْرَاءُ لِمَنْ سَاءَ الْوَسْرَاءُ
 وَسَاءَ الْوَسْرَاءُ۔

اے برتر از خیال و قیاس و گمان و وہم

وز ہر چہ گفتہ اند و شنیدیم و خواندہ ایم

لَوْ ضَيِّقًا لِلْمَقَامِ حَاشِيَهُ يَزِدُّهُمْ مَطَالَعَهُ نَمَائِنْدُ -

(۳) نزدیخ اکبر مقام جمع اعلیٰ تر مقامات ولایت است۔ سالک در بحر و خار ناپیدا کنار وحدت غرق شود و بحر حق و شیونات و صفات حق چیزے نہ بیند۔

حضرت مجددی فرماید کہ در مقامات ولایت مقام توحید ادنیٰ مقام است و این مقام سکر و مدہوشی است و ازین مقام بالاتر مقام ظلال است و این مقام اوسط است و بالاتر از ان مقام صحو و آگہی است کہ آن مقام عبودیت است و متعلق بہ حضرات انبیاء علیہم السلام است در مقام ادنیٰ لا محالہ سالک بیچارہ نعرہ اَنَا الْحَقُّ خَوَّاهِدُ زُو۔ چہ در نظرش ہر ذرہ از ذرات عالم جز حق چیزے دیگر نیست۔ و در مقام اوسط کہ دائرہ ظلال صفات واجبہ است از نہادش صدائے -
 "سُبْحَانِي مَا اعْظَمَ شَانِي" بر آید۔ چہ وے در ظلال شیونات و صفات غلطان و بیجان است و در مقام اعلیٰ کہ مقام عبودیت است۔ گوید۔ اَلْحَيَاتُ لِلّٰهِ وَالْقُلُوبَاتُ وَالطَّيِّبَاتُ وَعَرْضُ نَمَائِدِ الْاِلٰهِيَّ وَمَوْلَانِي لَا اُحْصِي تَنَاءُ عَلَيْكَ اَنْتَ كَمَا اَثْنَيْتَ عَلَي نَفْسِكَ و اعتراف نماید الْعَجْزُ عَنْ دَرْكِ الْاَدْرَاكِ اِدْرَاكِ
 در این مقام اعلیٰ کہ مقام فرق است بدانکہ الْعَبْدُ عَبْدٌ وَ الشَّرِيْفُ رَبٌّ و از سر۔ مَا قَدْ، وَاللّٰهُ حَقٌّ قَدْ سِرَّهٖ - آگاہ شود۔

حضرت مجدد بیان این مقامات ثلاثہ و رکعتوب ۱۶۰ از دفتر اول
 کرده اند۔ اَلْبُؤْحِبُ الْبُؤْحِبُ اَوِ السَّمَاعِ بَلْ بِطَرِيقِ السَّيْرِ وَ
 الْعُبُورِ۔ ذَلِكَا الْفَضْلُ سِنِ اللّٰهِ۔ نوشتہ اند یہ درویشی کہ این
 سطور ازوے مستفاد گشت اول معتقد توحید (وجودی) بود۔ از زمان
 عبدی علم این توحید داشت و بہ یقین پیوستہ بود ہر چند حال نہ داشت۔
 و چون درین راہ درآمد اولی راہ توحید منکشف شد۔ و مدتی در مراتب
 این مقام جولان نمود و علوم بسیار کہ مناسب این مقام بودند فائض
 گشتند و مشکلات و واردات کہ بر آرباب توحید وارد می شوند ہمہ بہ
 کشوف و علوم فائضہ حل شدند۔ بعد از مدتی نسبت دیگر برین درویش
 غلبہ آورد۔ در غلبہ آن در توحید توقف نمود۔ اما این توقف بہ حسن ظن
 بود نہ بہ انکار۔ مدتی متوقف بود۔ آخر الامر کار بہ انکار انجامید و
 نمودند کہ این پایہ پایان است و رخت بہ مقام ظلیت برد۔ اما درین
 انکار بے اختیار بود۔ تہ می خواست کہ از آن مقام برآید۔ بہ واسطہ
 آنکہ مشائخ عظام بہ آن مقام اقامت دارند۔ و چون بہ مقام ظلیت
 رسید و خود را و عالم را غلط یافت چنان کہ طائفہ ثانیہ بہ آن قائل اند۔
 آرزوے آن شد کہ کاشکے ازین مقام نہ برند کہ کمال و وحدت وجود
 می دانست و این مقام فی الجملہ بہ او مناسبت دارد۔ اتفاقاً از کمال
 عنایت و غریب نوازی از ازاں مقام ہم بالا بردند۔ و بہ مقام عبودیت
 رسانیدند۔ این زمان کمال این مقام در نظر آمد و علو آن واضح گشت
 و از مقامات گذشتہ تائب و مستغفر شد۔ و اگر آن درویش را بہ این

طریقی بروند و فوقیت بعض را از بعض نمی نمودند **تَنْزِيلِ** خود را در مقام می دانست - چه نزد او بالاتر از توحید مقام دیگری نبوده - **وَاللَّهُ بِحَقِّ الْحَقِّ وَهُوَ يَهْدِي السَّبِيلَ** -

باید دانست که منشأ تفاوت علوم و معارف در مکتوبات و رسا که ازین درویش بلکه از هر سائک که صادر شده است همین تفاوت حسب مقامات متفاوت است - هر مقام را علوم و معارف جدا و سهال را قال **عَلَّا جَدَّه** - پس فی الحقیقت تدافع و تناقض در علوم نه باشد در رنگ نسخ احکام شرعی است - **فَلَا تَكُنْ مِنَ الْمُهْتَرَمِينَ** - **وَعَلَى اللَّهِ عَالِي سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَآلِهِ وَسَلَّمَ** - سبحان الله چه تحقیق و کلام عالی است -

مقام خواجہ برتر از گمان است
نه سندی که داند ارتقاایش
دش بجز است ز اسرار الهی
چراغ محفل باریک بنیاد
از نورش شد سواد و هند روشن
ز بحر کز فیوضت گشت ریزان
به رحمت رشح هم بر دل من
برون از حد تقریر و بیان است
نگاه هیچ کس با نقش پایش
که در یک قطره از مه تا به ماهی
سپه سالار فوج پاک دینان
از سرهند شد وادی اکین
ز عین نگرمت بر این عزیزان
اگر ریزی شود حل مشکل من

مقام خواجہ برتر از گمان است
نه سندی که داند ارتقاایش
دش بجز است ز اسرار الهی
چراغ محفل باریک بنیاد
از نورش شد سواد و هند روشن
ز بحر کز فیوضت گشت ریزان
به رحمت رشح هم بر دل من

سُبْحَانَ رَبِّكَ رَبِّ الْعِزَّةِ عَمَّا يَصِفُونَ وَرَدَّ
عَلَى الْمُرْسَلِينَ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ ۝
تَمَّتْ

در گاہ حضرت شاہ ابوالخیر

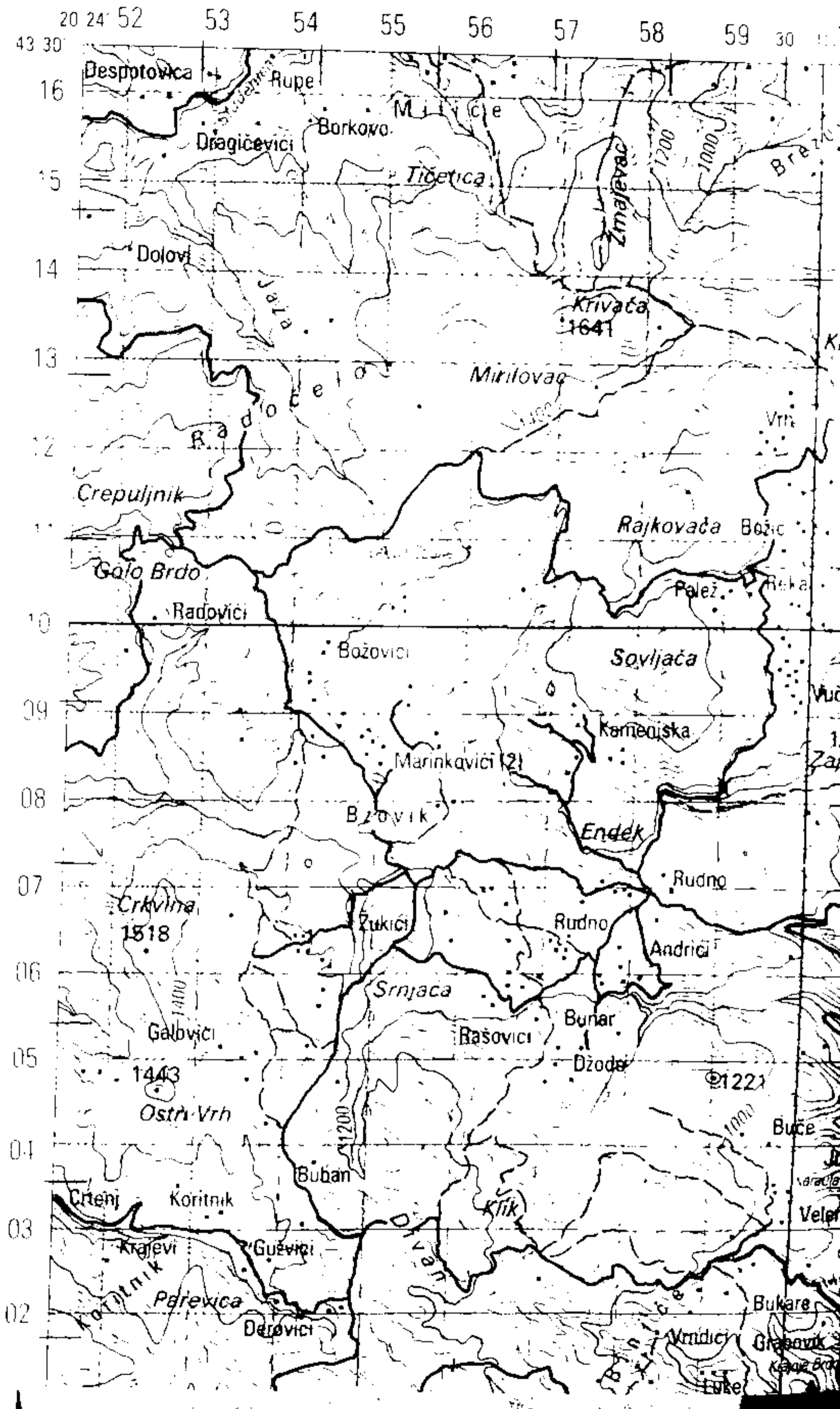
شاہ ابوالخیر مارگ - دہلی

بہ تمام

حاجی عبدالغفار و پسران تاجران کتب

ارگ بازار قندھار

افغانستان ٹیلیفون نمبر ۲۲۲۰

459